

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

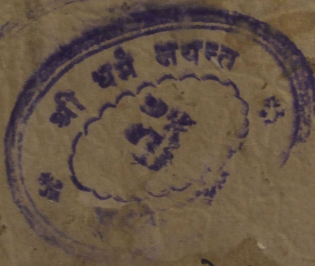
દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

શ્રી યશોવિજયજી

છ ચિત્રો સાથે

લેખક

ધીરજલાલ રોકરશી શાહ

શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા (આઇ. સી. એસ.)ની પ્રસ્તાવના સાથે

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat

www.umaragyanbhandar.com

ધલુરાનાં ગુફામંદિરો

: લેખક :

ધીરજલાલ ટાકરશી શાહ

:: પ્રસ્તાવના લેખક ::

નાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા

આઈ. સી. એસ.

સર્વહક્ક સ્વાધીન

આવૃત્તિ ૧ લી

સંવત ૧૯૮૭

કીંમત આઠ આના

પ્રકાશક :

ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
ચિત્રકાર, બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર,
રાયપુર, હવેલીની પોળ,
અ મ દા વા દ.

જેમની પ્રેરણાથી કલાનાક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો
તે
શ્રેષ્ઠિવર્ચ શ્રી રણછોડલાલ અમૃતલાલને
પ્રેમપૂર્વક અમર્યાણ

મુદ્રક :

ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતા
મુદ્રણસ્થાન : વસંતમુદ્રણાલય
ધીકંટા રોડ : : અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

- અજન્તા ને ઇલુરા એટલે ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન શિલ્પ, સ્થાપત્ય ને ચિત્રકલાની ચરમસીમા. આ બન્ને સ્થળોમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય ને ચિત્રણનો અદ્ભુત સમન્વય થયો છે. ઇલુરાનાં ચિત્રાવશેષો બહુ થોડાં છે ને થોડા વખત થયાં-જ એની પ્રતિકૃતિઓ બની શકી છે. એ ચિત્રો આપણાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી ચિત્રોને મળતાં છે ને ઘણે ભાગે મધ્યયુગના-વિશેષતઃ ~~સેવ~~ ગ્રંથોની કળા ઇલુરાનીજ પરંપરામાંથી ઉદ્ભવ્યાં હોય એમ લાગે છે. વર્ધમાનપુરી (વઢવાણ)ના શિલ્પકારો તો ચોથા સૈકામાં દક્ષિણપથમાં મથહુર હતા, એમ તામીલ “મણિમેખલૈ”નો કર્તા કહે છે. સોળમાં સૈકાનો તિબેટી ઇતિહાસકાર તારાનાથ પશ્ચિમ હિંદના અદ્વિતીય ચિત્રકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે ને અબુલ ફઝલની આય-ને-અકબરી ઉપરથી પણ જણાય છે કે અકબરના સામ્રાજ્યની છાયામાં પુનર્જન્મ પામેલી કળામાં ગુર્જર ચિતારાઓનો કેવો મહત્ત્વનો ફાળો હતો. કેશો, ભીમ, મહેશ એવા અનેક ગુર્જર ચિત્રકારોનાં નામ ને ચિત્રો હજી સુધી ઉપલબ્ધ છે. એમનું પ્રાંતિય અભિમાન એટલું સખત હતું કે એ હંમેશાં પોતાના નામ પછી ‘ગુજરાતી’ની ઉપાધિ

લખવા ભૂલતા નહિ. સંગીત રત્નાકરના કર્તાએ લખ્યું છે કે અનિરુદ્ધની પત્નિ ઉષાએ દારિકા-રમણીઓને નૃત્યકળા શીખવી ને ત્યાંથી જ નૃત્યવિકાસ થયો ને હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતોમાં ફેલાયો. મધ્યકાલીન પ્રહસન-‘ચતુર્ભાણી’માં તો લાટનિવાસીઓના અદમ્ય ચિત્રપ્રેમ ઉપર ખાસ કટાક્ષ કર્યો છે. કોઇ પણ ખાલી દિવાલની જગ્યા મળે એટલે લાટનિવાસી લીંટા ખેંચે જ. સંગીત, નૃત્ય, શિલ્પ ને ચિત્રના ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતીઓનું સ્થાન અદ્વિતીય હતું. હવે તો એની સ્મૃતિ પણ ન રહી. અજન્તા ને ધલુરા ગુજરાતથી બહુ દૂર નથી. ત્યાંની અમરકૃતિઓમાં ગુજરાતીઓનો શો ફાળો હતો એ જાણવાને આપણી પાસે કલ્પના સિવાય બીજું કંઈ જ સાધન નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે ધલુરાની પરંપરાની મજબુત અસર ગુજરાતની મધ્યકાલીન ચિત્રપરિપાટી ઉપર પડી.

હિંદ અત્યારે પરાધીન છે. સુવર્ણ પ્રજ્ઞાતની અરણ્યાલાનાં જ હજી દર્શન થાય છે. નહિ તો સાંચી, અમરાવતી મહાબલિપુરમ્, કાંચી, અજન્તા, ધલુરા, બાદામી, નાલન્દા ઇત્યાદિ અનેક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સ્થળોથી કયો શિક્ષિત હિંદી અપરિચિત હોઈ શકે ? આપણે હજી પાશ્ચાત્ય સભ્યતાના મોહમાંથી મુક્ત થયા નથી. એના દબદબાથી કાંઈક અંતર્ગત ગયા છીએ એટલે પગલે પગલે આપણી દરેક વસ્તુના ગુણદોષ તપાસવા જાણતાં કે અજાણતાં પરદેશી માનદંડનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ને જ્યાં સુધી કોઈ પરદેશી આપણી ઝીંજોની કદર ન કરે ત્યાં સુધી એની પ્રસંશા કરતાં કે

એ વિષે આપણો પોતાનો યથાર્થભાવ વ્યક્ત કરવામાં મન અચકાય છે. આ મનોવૃત્તિ ખાસ કરીને આપણા પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા સમાજે કેળવી છે, ને તે પણ વિશેષ કરીને ભારતીય કલાની તુલના કરવામાં. આથી જ આપણું આધુનિક જીવન શુષ્ક, નિરસ ને સૌંદર્યવિહીન લાગે છે. સૌંદર્યની ભાવના જ જનગત ન થઈ હોય ત્યાં સુધી ધંધુરા ને અજન્તા જેવા ભૂતકાળની અખૂટ સમૃદ્ધિ ને કળાના અનન્ય સ્મારક પણ શી અસર કરી શકે ? અજન્તા જેવી સંપૂર્ણ ઇમારત દુનિયામાં હજી સુધી તો નથી જ. સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રણનો અદ્ભુત સમન્વય અજન્તાનાં ગુફામંદિરોમાં નજરે પડે છે. ધંધુરાનાં ચિત્રો લગભગ નષ્ટપ્રાય છે પણ ભારતીય સભ્યતાની તવારીખમાં ધંધુરાનું સ્થાન અદ્વિતિય છે. બૌદ્ધ, બ્રાહ્મણ ને જૈન સંસ્કૃતિનો અહીં ત્રિવેણીસંગમ છે. આધુનિક કાળ તરફ નજર કરીએ તો અહીં લવિષ્યના પુનરુત્થાનનું ઉજ્જવળ ચિહ્ન છે. અજન્તા ને ધંધુરા બન્ને નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં છે. આ ચુસ્ત મુસ્લીમ રિયાસતમાં હિંદુ સંસ્કૃતિના આ અનુપમ સ્મારકો સુરક્ષિત છે. એના સંરક્ષણ માટે નિઝામ સરકારે પ્રયાસ કર્યો છે, એ અત્યંત સ્તુત્ય છે. અજન્તા ને ધંધુરાની સરખામણીમાં પ્રાચીન ગુજરાતના પાટનગર-પાટણની દુર્દશા સાંભરે છે ને શોક થાય છે.

ધંધુરા ને અજન્તા જવું હવે તો જરાએ અઘરું નથી. બન્નેની વચ્ચે મોટરનો રસ્તો છે ને માત્ર ૬૦ માઇલનું જ અંતર છે. મનમાં કે જળગાવ સ્ટશનથી મોટર-લોરીઓ

દોઢેક કલાકમાં અજન્તા પહોંચાડી દે છે. ને ત્યાં બધી જાતની સગવડ છે. એટલે હવે કોઇ પણ શિક્ષિત હોવાનો દાવો કરનાર હિંદીએ આ સ્થાનો ન જોયાં હોય તો એ એના શિક્ષણની ત્રુટિ જ કહેવાય. આ બન્ને સ્થળો એવાં છે કે એના વિષે પુરતકો ને ચિત્રો જોવાથી યથાર્થ ખ્યાલ આવી શકે એમ છે જ નહિ. ભારતીય કળા અહીં સજીવ ને મૂર્તિમંત છે. સાંપ્રદાયિક પરંપરા દ્વારા એ ઉદ્ભવે છે પરંતુ સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાથી એ પર છે. એ ગુફામંદિરોમાં દેવી વ્યક્તિઓની આસપાસ ફરતાં ગંધર્વ ને વિદ્યાધરોની પેઠે અજન્તા ને ઇલુરાની કળા સૌંદર્યકાશમાં અદ્ભુત સ્વચ્છંદ ને સંયમથી વિહરે છે. દેવદેવીઓ ઘડવાનું સામર્થ્ય જોવું હોય તો આ કલાકારોનું મૂર્તિવિધાન જુઓ. કયાંય પણ શિથિલતા કે કુરુચિ નજરે નહિ પડે. અહતોની અભેદ શાંતિ, નટરાજની અજ્યેય શક્તિ, નરસિંહની ભયંકર ગર્જના, દેવદેવીઓની પ્રેમલીલા, કિન્નર ગંધર્વોના મીઠાંગાન, મહિષાસુરમર્દિનીની તેજસ્વી મુદ્રા—આ સહુ આ કળાકારોને સુગમ્ય ને સ્વાભાવિક હતું. એમની કારીગરી, એમની પ્રખળ કલ્પના ને સર્જનશક્તિને અનુકુળ જ હતી. સમર્થ કલાકારોને પ્રતાપી દાનવીરો પણ મળ્યા. ધન, કળા ને ધર્મનો આવો અનુપમ સંગમ દુનિયામાં બીજે કયાં મળશે ?

ભાઈ ધીરજલાલે ઇલુરાનાં ગુફામંદિરોની પુણ્યયાત્રા આ નાના પુસ્તકમાં વર્ણવીને ગુજરાતી પ્રજાને ઉપકાર કર્યો છે. ઇલુરા વિષે ઇંગ્રેજીમાં અનેક સુંદર પુસ્તકો લખાયાં

છે. ગુજરાતી ભાષામાં તો એ વિષે આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે. ગુજરાતનો લોકસમુદાય ધલુરા ને અજન્તાની યાત્રા કરતાં શીખશે તો ભાઈ ધીરજલાલની મહેનત સાર્થક થશે. અજન્તા વિષે આવું જ એક સચિત્ર પુસ્તક લખાય તો કેવું સારું ?

ચિત્રકુટ
નૈનીતાલ
તા. ૧૦-૬-૩૧ } નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા.

પ્રકાશકનું નિવેદન

કુદરત અને કળાધામમાં વીસ દિવસ એ પુસ્તક લખતાં ધ્રુવરાનાં ગુફામંદિરો વિષે એક સ્વતંત્ર પુસ્તક બહાર પાડવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. પરમાત્માની કૃપાથી એ પુસ્તક આજે બહાર પાડી શકું છું એથી આનંદ થાય છે. તેની કિંમત ખર્ચ નોટલીજ રાખેલી છે.

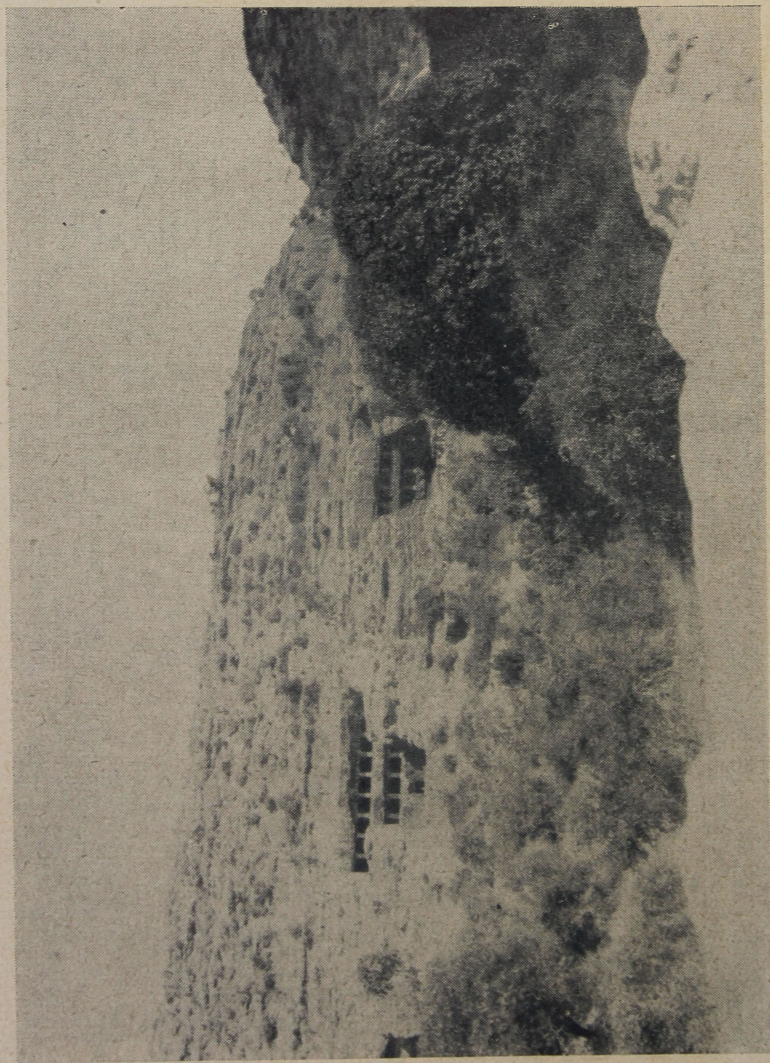
આપણા ગ્રંથાત હિંદી કળા વિવેચક શ્રીમુક્તનાન-લાલભાઈએ એની પ્રસ્તાવના લખી આપી ઉપકાર કર્યો છે. ભાઈ બબવન્ત ભટ્ટે પોતાના એ ફોટોગ્રાફનો ઉપયોગ કરવા દીધો છે તે બદલ તેમનો પણ આભારી છું.

ભારતવર્ષમાં આજે પણ અનેક કળાનાં ધામ મોજુદ છે. એનું ગૌરવ ગાતી એક ગ્રંથમાળા યોજાય એવી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. જો આ પુસ્તક છપાવવાનો ખર્ચ માથે નહિ પડે તો એ દિશામાં નમ્ર પ્રયત્ન કરીશ. આવા પ્રકાશનમાં રુચિ ધરાવનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાને વિચાર વિનિમય કરવાની વિનંતિ છે.

વિ.

પ્રકાશક.

[શ્રેણી : ગણવત્ ભદ્ર]

કલિરાની ગુફાઓ : સામાન્ય દશ્ય
રાગા હાથેથી પહેલી ગુફા તીનથલ અને પછીની દેથલ છે.

કુમાર પ્રિન્ટરી : અમદાવાદ

ધલુરાનાં ગુફામંદિરો

મહત્તા

ધલુરાનાં ગુફામંદિરો ભારતવર્ષના શિલ્પની એક અમરકૃતિ છે. એનાં દર્શન એ જીવનની અનેરી લ્હાણ છે. કોઈ પણ સાચા શિલ્પી, ચિત્રકાર, ઇતિહાસરસજ કે ધર્મજ્ઞિજ્ઞાસુને માટે એમાં અભ્યાસની અખૂટ સામગ્રી ભરેલી છે. ભારતવર્ષનો ધાર્મિક સંદેશ શું હતો, કળાનો આદર્શ કેટલો ઉચ્ચ હતો અને તેને પૂર્ણ કરવા ભારત-વાસીઓએ કેવી આત્મશ્રદ્ધા, ઉપાસના અને આત્મ-સમર્પણનો પરિચય આપ્યો છે તે આ મંદિરો જોતાં સમજી શકાય છે. આ શિલ્પધામમાં અકેક ખડકમાંથી જે ભવ્ય ને વિશાળ વિહાર અથવા મંદિરો કોરવામાં આવ્યાં છે તે અદ્વાપિપર્યંત અજોડ છે; અને તેમાંનું એક કૈલાસ અથવા રંગમહાલ તો જગતભરના ખડકમાંથી કાપેલાં મંદિરોમાં અદ્વિતીય છે. આ ગુફામંદિરોની મૂર્તિઓ અને પૌરાણિક કથાઓનાં આકૃતિવિધાન એટલાં પ્રમાણોપેત, ભાવવાહી ને તેજસ્વી છે કે પ્રથમ દર્શનેજ તેની અદ્ભુત

અસર થાય છે. એમાંની કેટલીક કૃતિઓ તો વિશ્વવિખ્યાત માઈકલ એન્જેલોનાં પુતળાંઓની હરિકાંઈમાં પણ બરાબર ઉભી રહી શકે તેમ છે.

આ સ્થળની ખીજ મહત્તા એ છે કે આર્યસંસ્કૃતિની ત્રણે શાખાઓ—બૌદ્ધ, હિન્દુ અને જૈનનો તે પવિત્ર સંગમ છે. આવો સંસ્કૃતિનો ત્રિવેણીસંગમ ભાગ્યે જ ખીજ કોઈ સ્થળે થયો હશે.

સ્થાન ને સંભાળ

દોલતાબાદથી નવ માઈલ, ઔરંગાબાદથી ચૌદ માઈલ ને ખુલ્લાબાદથી ત્રણ માઈલ છેટે એક પશ્ચિમાભિમુખ પથરાયેલી ટેકરીમાં આ ગુફાઓ કોતરાયેલી છે. લગભગ સવા માઈલના વિસ્તારમાં બધી મળીને ૩૪ ગુફાઓ આજે ત્યાં જોવામાં આવે છે. એમાં ૧ થી ૧૨ સુધીની ગુફાઓ બૌદ્ધની છે. ૧૩ થી ૨૯ સુધીની ગુફાઓ બ્રાહ્મણોની છે અને ૩૦ થી ૩૪ સુધીની ગુફાઓ જૈનોની છે. આની નિકટમાં ઇલુરા અથવા વેરુળગામ હોવાથી એજ નામે આ ગુફાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

મુસલમાનોની ચકાઈ વખતે આ મંદિરોનું કેટલુંક કામ ખંડિત થયું છે ને કુદરતના આક્રમણે પણ તેમાં ઉમેરો કર્યો છે. પરંતુ આજે તેના અધિપતિ નિઝામ સરકાર એનું સાચું મૂલ્ય આંકી ભારે ખર્ચથી એની સંભાળ લઈ રહ્યા છે. આ ગુફાઓની દેખરેખ રાખવા એક રક્ષક-અધિકારી (કન્સર્વેટર) તથા ખીજ નોકરોની તેમના તરફથી નિમણૂક થયેલી છે. પ્રવાસીઓને જોવાની અનુકૂળતા

ખાતર એમના તરફથી એક નાની સરખી માર્ગદર્શક પુસ્તિકા પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે જે ખુબ ઉપયોગી છે.

ધલુરા વિષે સાહિત્ય

ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં મી. ડેનીયલનાં હિંદનાં ચિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં તેમાં આ ગુફાઓનાં કેટલાંક ચિત્રો હતાં, જેમણે યુરોપના વિદ્વાનવર્ગનું સાઈ ખ્યાન ખેંચ્યું હતું. ત્યાર પછી ચાર્લ્સ મેલેટે એશીઆટિક રીસર્ચના છઠ્ઠા ગ્રંથમાં એના વિષે પ્રકાશ પાડ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં સીલીનું **Wonders of Ellora** પ્રસિદ્ધ થયું અને પછી તે પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોએ આ સ્થળની મુલાકાત લઈ અભ્યાસ-પૂર્ણ મીમાંસા કરી. એ સહુમાં ડો. ફર્ગ્યુસન અને ખાસ કરીને ડો. જેમ્સ બર્નેસે આ ગુફાઓનો સંશોધન પૂર્વક હેવાલ તૈયાર કર્યો છે જે **Aroheological survey of Western India Vol V.** માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આજે ધલુરાના મંદિરોની જે માર્ગદર્શક પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે કેવળ એમના વૃત્તાંતનુંજ પુનર્મુદ્રણ છે. હિન્દી કળાના પ્રખ્યાત સમાલોચક ડો. ઈ. બી. હાવેલે **Notes on Indian Art** નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં એના વિશ્વકર્મા-ચૈત્ય તથા કૈલાસમંદિરની ભારે પ્રશંસા કરી છે. એ ઉપરાંત **Buddhist Art in India** નામના અત્યંત મનનીય પુસ્તકમાં ડો. એ. ઝુનવેડેલે તથા **Architectural Antiquities of Western India** માં ડો. હેન્રી કઝીને એની નોંધ લીધી છે. બીજાં પણ સ્થાપત્ય, શિલ્પને કળાના પુસ્તકોમાં એનાં વર્ણન છે. પણ દુર્ભાગ્યે આપણા દેશના

વિદ્વાનોએ આપણા દષ્ટિબિંદુથી એનો અભ્યાસ કરી જુદી જુદી ભાષામાં એનું એકેય સ્વતંત્ર પુસ્તક તૈયાર કર્યું નથી અને એથી આ સ્થળે તેનું જરા વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની જરૂર લાગે છે.

ઔરંગાબાદ કે ખુલ્હાબાદથી પાકી સડકના માર્ગે આવેલ પ્રવાસી પહેલવહેલો ગુફામંદિરના દક્ષિણ છેડે આવે છે જ્યાંથી બૌદ્ધગુફાઓ શરૂ થાય છે. ત્યાંથી આગળ વધતાં અતુકમે બ્રાહ્મણ અને જૈન ગુફાઓ આવે છે. એ દરેક ગુફાને નંબર આપેલો છે. ત્યાંની કેટલીક ગુફાઓ અપવાદ ગણતાં ઘણી ખરી ગુફાઓનાં જુદાં જુદાં નામ પ્રચલિત છે. તે નામો નીચે મુજબ છે:—

ગુફાઓનાં નામ

: બૌદ્ધ ગુફાઓ :

નં.	નામ.
૧ થી ૪	... ...ડેડવાડા
૫	... ...મહારવાડા
૬ થી ૯	... ...
૧૦	... ... વિશ્વકર્મા-ઝોંપડી
૧૧	... ...દોથલ
૧૨	... ...તીનથલ

: બ્રાહ્મણ ગુફાઓ :

નં.	નામ.
૧૩	... ...
૧૪	... ... રાવણ-કા-કે

૧૫	...	...	દશાવતાર
૧૬	...	કૈલાસ અથવા રંગમહાલ	
૧૭ થી ૨૦	...	...	...
૨૧	...	...	...રામેશ્વર
૨૨	...	...	...નીલકંઠ
૨૩	...	...	...
૨૪	...	...	તેલી-કા-ગણુ
૨૫	...	...	કુંભારવાડા
૨૬	...	...	જનવાસ
૨૭	...	...	ગોવાલણુની ગુફા
૨૮	...	...	...
૨૯	...	...	દૂમર લેના

: જૈન ગુફાઓ :

૩૦	...	...	...	...
૩૧	...	...	...	છોટાકૈલાસ
૩૨	...	...	...	...
૩૩	...	...ઈન્દ્રસલા,	જગન્નાથસલા.	
૩૪	...	...	...	...પાર્શ્વનાથ

વૈદિક ધર્મ સામે ક્રાન્તિ

વૈદિક પ્રાર્થના ને ઉપનિષદ્કાળના ઉંડા અધ્યાત્મ-ચિંતન પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં ધીમે ધીમે જડ ક્રિયાકાંડનું જોર વધ્યું ને હિંસક યજ્ઞ-યાગની વૃદ્ધિ થઇ. વર્ણાશ્રમ ખુબ મજબૂત થયા ને સમાજની યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે મૂળ જે

વર્ણશ્રમના વિભાગો યોજાયા હતા તેનાં બંધનો વળ—
 શૃંગલાવત્ દઢ થયાં ને શરીર પર જીલ્મ ગુજરવા લાગ્યો.
 બ્રાહ્મણો સ્વનિર્મિત કાયદાઓથી બંધાને શાસિત કરવા લાગ્યા
 ને પોતાને ગમે તેવું વર્તન કરવાનો અધિકાર છે એમ
 સમજવા લાગ્યા. આથી ધીરે ધીરે એમના પ્રત્યે અસંતોષ
 પ્રગટવા માંડ્યો ને પાર્શ્વનાથ, બુદ્ધ ભગવાન તથા પ્રભુ મહાવીરે
 એ યુગના ભાવનારૂપે જન્મ લીધો. યૌવનવયમાં સર્વપ્રકારના
 સુખવૈભવનો ત્યાગ કરી એ ક્ષત્રીય રાજકુમારો સત્યની
 શોધમાં નીકળ્યા ને લાંબા સમય સુધી આકરાં તપ કરી
 મેળવેલી આત્મશુદ્ધિવડે ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. પછી તેઓએ
 સમાજમાં રૂઢ થઇ ગયેલી જડ ક્રિયાઓનું ખંડન કરી
 સમાજમાં બ્રાતૃભાવ ફેલાવ્યો ને ભૂતદયાનો પ્રચાર કર્યો.
 બુદ્ધ ભગવાન તથા પાર્શ્વનાથ. અને મહાવીરની તાત્ત્વિક
 માન્યતામાં ઉંડો ભેદ હતો પણ એ યુગનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું કામ
 તો સમાનજ હતું. એઓના મહાન ત્યાગ ને અદ્ભુત ઉપ-
 દેશથી લાખો લોકોએ તેમને પ્રેમપૂર્વક સાંભળ્યા ને તેમણે
 ઉપદેશોના શ્રમણધર્મ તથા ગૃહસ્થધર્મને અંગીકાર કર્યો.

બૌદ્ધોનો ધર્મપ્રચાર

બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ પછી થોડાજ સમયમાં બૌદ્ધ-
 શ્રમણો હિંદુભરમાં ફરી વળ્યા, ને તેમણે ઉપદેશોના ચાર
 આર્યસત્યનો તથા આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો. ઇ.
 સ. પૂર્વે ૨૬૦ ના અરસામાં રાજર્ષિ અશોકને આ ધર્મનો
 રંગ લાગ્યો તેથી તેના પ્રચારને ખુબ વેગ મળ્યો. એણે
 સ્થળે સ્થળે ખડકો પર ભગવાન બુદ્ધની આજ્ઞાઓ કેતરાવી,
 સ્થળે સ્થળે સ્તૂપ અને વિહારો બાંધાવ્યા, ખીણ પણ અનેક

સામાજિક હિતની સંસ્થાઓ શરૂ કરી. એનો પુત્ર મહેન્દ્ર ને પુત્રી સંઘમિત્રા એ ધર્મમાં દિક્ષિત થયાં અને ભારત-વર્ષની બહાર પણ એ ધર્મનો પ્રચાર કરવાને શ્રમણસમૂહને લઈ ગયા. ખીજા પણ અનેક શ્રમણવૃંદો જુદા જુદા દેશમાં ફરી વળ્યાં ને તેમાં તેમને ભારે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. સીલોન, અલ્લદેશ, ચીન, જાપાન, ટીબેટ, અફઘાનીસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને ખીજા અનેક દેશોમાં એ ધર્મ દાખલ થયો. બૌદ્ધવિહારો કેવળ નિવૃત્તિપરાયણ શ્રમણોનું નિવાસસ્થાન નહિ બનતાં ધીમે ધીમે શિક્ષણ અને સેવાનાં કેન્દ્ર સ્થાન બન્યા અને તેમાંથી તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા વગેરે મહાન વિદ્યાપીઠો ઉભી થઈ. આ વિહારો કે વિદ્યાપીઠો કેવળ શહેરોના પરિસરોમાં નહિ બંધાતાં એકાંત ગિરિપ્રદેશોપર પણ નિર્માણ થવા લાગી, અને હિમગિરિની વીશ હજાર ફૂટની સપાટી સુધી તેનો વિસ્તાર થયો. બાંધેલાં મકાનો કરતાં ખડકોમાં કારેલા વિહારો કરાળકાળની સામે વધારે ટકી શકે તેમ હોવાથી તેમજ દરેક ઋતુમાં અનુકૂળ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ એ તરફ આ વર્ગનું લક્ષ ગયું ને ઝપાટાબંધ તેની રચના થવા લાગી. અજન્તા, ઇલુરા, કાલી, લજ, વાધ, ઔરંગાબાદ વગેરે અનેક સ્થળો તેની આજે શાખ પૂરે છે.

બૌદ્ધ કળાનો ઇતિહાસ

બુદ્ધ ભગવાન પોતે મૂર્તિપૂજા નહિ માનતા હોવાથી તેમજ તેમણે ધર્મશાસ્ત્રમાં પુષ્પમાળા, વેલો તથા કલ્પિત સ્ત્રી-પુરુષોના ચિત્રવાળા વિહારોમાં રહેવાની મનાઈ કરેલી હોવાથી+ શરૂઆતના ચૈત્યો ને વિહારો ખુબ સાદા બંધાયા.

એ બાંધતાં તેમણે જોયેલું વૈદિક સ્થાપત્ય દષ્ટિ સમક્ષ હતું એટલે તેની છાયા તેમાં પડે એ સ્વાભાવિક છે. ધીમે ધીમે સંઘનું કલેવર મોટું થયું ને અનેક રાજકુટુંબો તેમાં ભળ્યાં. એથી વિહારો વિશાળ બન્યા ને ચૈત્યના ધર્મપરિષદ ભરવાના મંડપો પણ વિસ્તાર પામ્યા. આ સમય દરમ્યાન બુદ્ધ ભગવાનનું વ્યક્તિત્વ અનેક ભક્તોને ઉપાસનાનું કારણ થઈ પડ્યું ને તેને વ્યક્ત કરવા તેમણે તેમની મૂર્તિપૂજા શરૂ કરી. બૌદ્ધ સંઘ ઘણો મોટો ને અનેક ભિન્ન ભિન્ન જાતિ તથા ધંધાના લોકોમાં ફેલાયેલો હોય તેમાં વૈવિધ્ય દાખલ થયું ને ચૈત્યો તથા વિહાર થોડા સમયમાં ચિત્ર તથા શિલ્પની અનુપમ કળાથી દીપી ઉઠ્યા. દિનપ્રતિદિન એ ચિત્ર, શિલ્પ તથા મૂર્તિવિધાનની કળામાં વિકાસ થયો ને તે અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યો. આ સમયે સમસ્ત એશિયાના કલાકારોનું હિંદની આ કળા તરફ ધ્યાન ખેંચાયું ને ચીની મુસાફરોએ તો એ જોવા હિંદની ખાસ યાત્રા કરી. તેમણે એ વખતે ભારતવર્ષની ગૌરવકથાની નોંધી લીધી છે જે બાંચતાં આજે પણ આપણી છાતી ગળગળ ફૂલે છે. બૌદ્ધધર્મના આ સુવર્ણસમય પછી તેના આચાર્યો શિથિલાચારી થયા ને પ્રજા-શીલ-સમાધિને બદલે, મત્સ્ય, માંસ, મદિરા, મૈથુન ને મુદ્રા એ પાંચ પ્રકારના મકારને નિર્વાણનો માર્ગ માનવા લાગ્યા. આ ભયંકર આત્મપતનથી સાતમા સૈકાના અંતભાગમાં બૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષમાંથી છેક લુપ્ત થઈ ગયો જે હજી સુધી પુનર્ગમન નથી કરી શક્યો.

ઇલુરાની બૌદ્ધગુફાઓ આ ધર્મના મધ્યાહ્નથી અંત સુધીમાં જુદા જુદા સમયે કોતરાઈ છે અને એથી એમાં બૌદ્ધસ્થાપત્યનો ઇતિહાસ સારી રીતે જળવાયો છે.

બૌદ્ધ ગુફાઓના પ્રકાર

આ ગુફાઓના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (૧) વિહાર. (૨) ચૈત્ય.

વિહાર એટલે શ્રમણોને રહેવાનું સ્થાન. ચૈત્ય એટલે ઉપાસના મંદિર. બંને પોતાની રચના પરથી તરતજ ઓળખાઈ આવે છે. વિહારમાં મધ્યભાગે મોટો મંડપ હોય છે ને આજુબાજુ નાની ઓરડીઓ કોરી કાઢેલી હોય છે. તેમાં કેટલાક સ્થળે સૂવા માટેની બેઠક ને આગળ વાંચવા માટે પથરની પાટલીઓ કોરેલી હોય છે. નિકટમાં પાણીનું ટાંકું હોય છે. આ વિહારોમાં બુદ્ધ ભગવાનની તથા બોધિસત્ત્વની મૂર્તિઓ જણાય છે જે એકાંતમાં ઉપાસના કરવા અર્થે હોય છે.

ચૈત્ય એટલે સમૂહ માટેનું ઉપાસના મંદિર. ધર્મપરિષદ ભરવાનું સ્થળ. તે તેના પ્રવેશદ્વારથીજ ઓળખાઈ આવે છે. એનું પ્રવેશદ્વાર વિહારના દ્વારની માફક લંબચોરસ હોવાને બદલે ઉપરથી પિંપળાના પાન જેવા આકારનું હોય છે ને તે ખુબ સુંદર રીતે કોરેલું હોય છે. એ કમાનની નીચે સ્થંભોની હાર હોય છે જે ચૈત્યમાં બાંધેલા સ્તૂપ સુધી લંબાય છે. સ્તૂપ એટલે બુદ્ધ ભગવાન કે મહાન આચાર્યના શરીરનો કોઈપણ ભાગ સંધરી તેના પર કરેલું ઉંધી કંકાવટી કે ઘંટના આકારનું બાંધકામ. એની આજુબાજુ પ્રદક્ષિણા કરી શકાય તેટલી જગા રાખેલી હોય છે. આ ચૈત્યના સ્થંભોની બંને બાજુ પણ થોડી થોડી જગા બાકી હોય છે, જેની ડાબી બાજુથી ગૃહસ્થો પ્રવેશ કરી સ્તૂપની પ્રદક્ષિણા કરે ને જમણી બાજુથી બહાર નીકળે એવી યોજના હોય છે. મધ્ય

ભાગ શ્રમણોને માટે હોય છે જ્યાં તેઓ સ્થંભોને લગતા હારખંધ બેસે છે. એ સ્થંભોના મથાળે કેટલાક દેવો કારેલા હોય છે જે તેમને આશીર્વાદ આપવા ઉભા છે એવો અર્થસંકેત છે. કાલીની ગુફામાં, અજન્તામાં, બેડસામાં ને કન્હેરીમાં આ જ પ્રકારના ચૈત્યો છે. પરંતુ અહીં ચૈત્ય-નિર્માણનો એ સિદ્ધાંત અદૃશ્ય થયો છે. ખીજા નંબરની ગુફા જે ચૈત્ય છે તેમાં પ્રવેશદ્વારની આ કમાન જણાતી નથી. તેમ જ દશમા નંબરની વિશ્વકર્માગુફા જે એક અત્યંત મનોહર ચૈત્ય છે તેમાં પણ એવી કમાનો જણાતી નથી. અંદરના સ્તૂપના આકારમાં પણ ફેર છે ને વધારામાં તેનાપર ૧૧ શીટ ઉંચી બુદ્ધ લગવાનની મૂર્તિ બેસાડેલી છે. એનો ખુલાસો એવો થઈ શકે કે ખીજા ચૈત્યો શરૂઆતમાં બંધાયેલા એટલે તેમાં વૈદિક ધર્મની અસ્ત થતા સૂર્યની સંસ્કાર કમાન સચવાયેલી તે આ છેલ્લા કાળમાં પરિવર્તન પામી.

પહેલી પાંચે ગુફાઓને આવાં હલકાં નામ આપવાનું શું પ્રયોજન હશે તેવો પ્રશ્ન સહેજે થાય છે. એ બાબતમાં જુદા જુદા મત છે. ડો. જે. વિલ્સન એમ માને છે કે Theravada (થેરાવાદ) ઉપરથી સૂચિત કરીને મશકરી કરવા બ્રાહ્મણોએ આ નામ આપ્યું હોય. ડો. જેમ્સ બર્નેસ એમ ધારે છે કે તેઓ વર્ણના ભેદને ઠોકરે મારી બધી કોટિના લોકોને સંધમાં દાખલ કરતા જે વૈદિક સંપ્રદાયની સામે બળવો હતો તેથી પણ એ નામ આપ્યું હોય.

૧ લી ગુફા:

એક વિહાર છે. એમાં બૌદ્ધશ્રમણોને રહેવાને માટે

આઠ ઓરડીઓ કોરી કાઢેલી છે. બીજી ગુફાઓના પ્રમાણમાં તે ખુબ સાદી છે જે એની પ્રાચીનતા સૂચવે છે.

૨ જી ગુફા:

સુંદર ચૈત્ય છે. તેનો રંગ મંડપ ૪૮ ફીટ સમચોરસ છે; તેમાં બાર મોટા સ્થંભો, પત્ર, પુષ્પ તથા ગાંધર્વોના કોતરકામથી વિભૂષિત થઈ છતની રક્ષા કરતા ઉભા છે. ચૈત્યની મુખ્ય પ્રતિમા સિંહાસનોપવિષ્ટ ભગવાન શુદ્ધની છે જે પ્રચંડ ને ભાવવાહી છે. મુખપર દયાનું દૈવીસ્મિત ફરકી રહ્યું હોય એમ જણાય છે. તેમણે જમણા હાથના અંગુઠા તથા તર્જનીથી ડાબા હાથની ટચલી આંગળાને ગ્રહણ કરેલી છે. તેમના ડાબા હાથની હથેળીમાંથી ઓઢેલું વસ્ત્ર પસાર થાય છે. શુદ્ધ ભગવાનની આ એક પ્રકારની ઉપદેશમુદ્રા છે. એમની આજુબાજુ બે ચમ્મરધારીઓ છે. તેમાંના એક ડાબી બાજુનાં ચમ્મરધારીનો પોશાક સાદો છે. તેણે ઓઢેલું વસ્ત્ર કમ્મર આગળ એક મેખલાથી બાંધેલું છે. માથા પરની જટા યોગી જેવી છે તેમાં અમિતાભશુદ્ધની મૂર્તિ છે. એના એક હાથમાં માળા છે ને બીજા હાથમાં કમળનું ફૂલ છે. બીજી બાજુ એટલે આપણા જમણા હાથ તરફના દ્વારપાળનો મુગટ રત્નજડીત છે. હાથમાં કંકણ, બાજુબાંધ ને ખભે રત્નજડીત ઉપવીત છે. તેના જમણા હાથમાં પુષ્પનો ગુચ્છ છે. ભીંતમાં બે મોટી મૂર્તિઓ ઉભેલી છે જે બોધિસત્ત્વની છે. એમનો જમણો હાથ નીચે લટકે છે જેની હથેળી આપણા સામી છે. ડાબો હાથ છાતી પર છે, જે વડે પરિધાન કરેલું વસ્ત્ર પકડેલું છે.

ગર્ભદ્વારની બહારના દ્વારપાળ પણ બરાબર ચમ્મર-ધારીઓની જ પ્રતિકૃતિ છે. તેમના માથાપર ગાંધર્વયુગલ પુષ્પમાળ લધને ઉડી રહ્યાં છે. રંગમંડપમાં ધ્યાનમુદ્રાવાળી શુદ્ધભગવાનની ઘણી મૂર્તિઓ છે. દરેકની આજુબાજુ પરંતુ ચમ્મરધારીની વચ્ચે વચ્ચે જમણા હાથમાં પુષ્પને ધારણ કરતી સ્ત્રી-પરિચારિકાઓ પણ છે. ઉત્તર દિશાના દ્વારપાળ સામે રંગમંડપમાં એક સ્ત્રીની પ્રચંડ મૂર્તિ કોરેલી છે જેનો સધજો પોશાક વગેરે દ્વારપાળ જેવાંજ છે. એની આજુબાજુ બે સ્ત્રીઓની નાની મૂર્તિઓ છે જેમણે જમણા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે. આ મૂર્તિ શુદ્ધ ભગવાનની માતા માયા-દેવીની કે તેમની પત્ની યશોધરાની છે, અથવા તો તાંત્રિક-કાળની કોઈ દેવીની છે તે કહી શકાતું નથી.

અહીં તથા હવે પછીના બીજા વિહાર તથા ચૈત્યોમાં જે સંખ્યાબંધ મૂર્તિઓ કોરેલી છે, તેને સમજવા માટે બૌદ્ધ ધર્મના મૂર્તિવિધાન તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો જરૂરી છે.

બૌદ્ધોનું મૂર્તિવિધાન

શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ મુખ્ય બે પ્રકારની છે. એક શુદ્ધની એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પામેલાની ને બીજી બોધિસત્ત્વની એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પામ્યા પહેલાંની. બીજી રીતે કહીએ તો ગુરૂદશામાં શુદ્ધની અને રાજવીદશામાં બોધિસત્ત્વની. શુદ્ધ એટલે મહાજ્ઞાની, ધર્મચક્રવર્તી. તેમનું કપાળ લવ્ય ને વિશાળ હોય. તેની મધ્યમાં એક ચિહ્ન (ઉર્ણ) હોય જે તેમના પ્રજ્ઞાનેત્રની સંજ્ઞા સૂચવે. મસ્તકનો મધ્યભાગ ઉન્નત હોય (ઉષ્ણીશ) જે મહાજ્ઞાનીની સંજ્ઞા જણાવે. વાળ ગુંચળાં

વાળા ને કાન ખલા સુધી લટકતા હોય, જેની ખુટો ચીરા-
યેલી હોય, મુખપર શાંતિ ને કંઈ તરવરતાં હોય, પાછળ
ભામંડળ હોય. ઔધિસત્ત્વ એટલે રાજરાજેશ્વર, આદર્શ ભૂપતિ.
તેમાં દિવ્ય પ્રેમ હોય, દિવ્ય બુદ્ધિ હોય. તેમનું શરીર અત્યંત
સુકોમળ હોય ને સંસારના મનોહરમાં મનોહર વસ્ત્રાલંકાર
ધારણ કરેલા હોય. કલાકારોને આ ઔધિસત્ત્વની મૂર્તિઓનું
વિધાન કરવામાં ઘણુંજ વિશાળ ક્ષેત્ર મળ્યું છે. અને એથી
એનો અદ્ભુત વિકાસ થયો છે. ઔદ્યસાહિત્યમાં જણાતાં
કેટલાક ઔધિસત્ત્વોનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો અને સ્વરૂપો નીચે
મુજબ છે:—

અનંતચારિત્ર	પદ્મશીલ
અનંતવિક્રમ	પ્રગાફ્ટ
અક્ષયમુનિ	પ્રતિભાણ
અવલોકિતેશ્વર (પદ્મપાણિ)	પ્રદાનશર
આકાશગર્ભ (વિશ્વપાણિ)	બુદ્ધશ્રીજ્ઞાન
ક્ષિતિગર્ભ	ભદ્રપાળ
ગન્ધીશ્વર	લૈષ્મન્યસમુદ્ગત
ઘંટાપાણિ	મરિચિ
ત્રિભાર્ય	મહાપ્રતિભાણ
ત્રિલોકવિક્રમિન	મહાવિક્રમિન
ધરણિધર	મૈત્રેય
નક્ષત્રરાજ	મંજુશ્રી અથવા મહામતિ
નિત્યોષ્ઠ	રતનચંદ્ર

રત્નપાણિ	વિરૂપાક્ષ
રત્નમૂર્તિ	વિશુદ્ધચારિત્ર
રાષ્ટ્રપાળ	શ્રીગર્ભ
રુચિરકેતુ	સતતસમિતાલિયુક્ત
વજ્રગંધ	સદાપરિભૂત
વજ્રપાણિ	સર્વાર્થનામ
વજ્રસત્ત્વ	સામન્તભદ્ર
વિકૌતુક	સારસ્વત પ્રિયદર્શન
વિનાયક	

એમાં અવલોકિતેશ્વર અથવા પદ્મપાણિ જે દિવ્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ છે અને મંજુશ્રી અથવા વજ્રપાણિ જે દિવ્ય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે તે બે અહીં દ્વારપાળ તરીકે જણાય છે. અવલોકિતેશ્વરના મસ્તકપર જે મુગટ હોય છે તેમાં અમિતાભ શુદ્ધની મૂર્તિ હોય છે ને તેમના એક હાથમાં પદ્મ હોય છે. વજ્રપાણિ અથવા મંજુશ્રીના મુગટપર ચૈત્યની નિશાની હોય છે ને તેના એક હાથમાં વજ્ર હોય છે.

આમાંના જુદા જુદા બોધિસત્ત્વોનો જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી રીતે વિકાસ થયો છે. દાખલ તરીકે મંજુશ્રીનો જાવામાં, વિકૌતુકનો નેપાળ અને ટીબેટમાં. એકલા વિકૌતુકબોધિસત્ત્વના ૧૦૮ નામો ને લિન લિન સ્વરૂપો ત્યાં ખીલ્યાં છે.

બોધિસત્ત્વની મૂર્તિવિધાનના વિકાસમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. દક્ષિણમાં પ્રસરેલા હિનયાન પંથે સ્વગભગ નામના ફેરફાર સાથે બધા હિન્દુ દેવોને કબૂલ કર્યા છે. જ્યારે મહાયાન પંથે બધા હિન્દુ દેવોને પોતાના શાસ્ત્રની માન્યતા પ્રમાણે સ્વરૂપ આપેલાં છે. લોકોના હૃદયમાં પ્રાચીન કાળની મૂર્તિપૂજાની જે ખાચેશ હતી તે ખીજી શી રીતે સંતોષી શકાય ! થોડા દૃષ્ટાંતથી એ વસ્તુ ખરાખર સમજી શકાશે. ઇંદ્ર અથવા વજ્રાયુધ વજ્રપાણિ બન્યા છે. બ્રહ્મા મંજુશ્રી બન્યા છે. તેમની સરસ્વતી ને સક્ષ્મી બે સ્ત્રીઓ બનેલી છે. વિષ્ણુ અવલોકિતેશ્વર અથવા પદ્મપાણિ બન્યા છે અને વિક્રુપાક્ષ એ તો શિવનું જ નામ છે. આ ઉપરાંત સાત તથાગતોની બૌદ્ધોની માન્યતા છે જે સમર્થિનુંજ રૂપપરિવર્તન છે. ગણેશને વિનાયક તરીકે સ્વીકારેલા છે.

ત્રીજી ગુફા

આ એક નાનો સરખો વિહાર છે. બાર ઝોરડીઓ એમાં કારેલી છે. ઉત્તર દિશા તરફ નાનું સરખું ચૈત્ય છે. તેમાં પદ્માસન પર બેઠેલી બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે. તેમની બન્ને બાજુ સામાન્ય રીતે ખીજે હોય છે તેમ ચમ્બર-ધારીઓ છે. ઉપર ગાંધર્વો અને દેવતાઈ ગર્વયાઓ છે. જે બુદ્ધ ભગવાનનાં સંગીતદ્વારા ગુણગાન કરે છે. ખીજી પાણુ થોડી મૂર્તિઓ અહીં છે, પણ તેમાં વધારે વખત ન ગાળતાં ચોથી ગુફા આગળ આવીએ.

ચોથી ગુફા

ચોથી ગુફાનો આગળનો અર્ધો ભાગ તૂટી ગયેલો છે. યુદ્ધ-ભગવાનની મૂર્તિ બોધિવૃક્ષ નીચે બેઠેલી બતાવી છે. આજુબાજુ ચમ્બર વીંઝનાર ઉભા છે. બહારના ભાગમાં પદ્મપાણિની મૂર્તિ છે તે ખાસ જોવાલાયક છે. બેઠેલ યુદ્ધ ભગવાન જેવી, મસ્તક પર જટા, તેના અગ્ર-ભાગ પર અમિતાભયુદ્ધની મૂર્તિ, વાળ ખભા ઉપર લટકતા, ડાબા ખભે મૃગચર્મ, જમણા હાથમાં કમળ, આજુબાજુ બે સ્ત્રીઓ, એકના હાથમાં માળા, બીજીના હાથમાં પુષ્પસમૂહ. અહીં બીજી પણ યુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે તે બધાના મુખપરનો ભાવ ખાસ અસર કરે છે.

પાંચમી ગુફા

પાંચમી મહારવાડા એક વિશાળ બૌદ્ધવિહાર છે. થોડાં પગથીઆં ઉપર ચઢતાં તેના ૧૧૭ ફૂટ લાંબા ને ૫૮૧ ફીટ પહોળા મંડપમાં દાખલ થવાય છે. ૨૪ સુંદર સ્થંભો તેને ટકાવી રાખે છે. ગર્ભાગારમાં ખ્યાનસ્થ મુદ્રામાં યુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે. આજુબાજુ ચમ્બર વીંઝનારા છે જેઓ તે વખતના કળામય પેશાકનો તથા વાળ ઓળવાની રીતોનો પરિચય આપે છે. શ્રમણોને રહેવાની વીસ જેટલી ઓરડીઓ અહીં કારેલી છે.

છઠ્ઠીથી નવમી સુધીની ગુફાઓ

ઝડપથી જોઈને આગળ વધી શકાય તેમ છે.

દશમી ગુફા

દશમી ગુફા વિશ્વકર્માઝોંપડી નામે ઓળખાય છે.

ગુફા નં. ૧૦ : વિશ્વકર્મા ચૈય

કુમાર પ્રિન્ટરી : અમદાવાદ

જે એક સુંદર ચૈત્ય છે. ૪૬ ફીટ લાંબી, ૪૩ ફીટ ઉંડી ને ૩૪ ફીટ ઉંચાઈવાળી આ ગુફા એટલી લવ્ય જણાય છે કે જોનારને ત્યાંથી જવું ગમે જ નહિ. આ શિલ્પકારોના મગજમાં મંદિરને મકાનોના ઘાટનો ને તેની સપ્રમાણતાનો જે ખ્યાલ હતો તે અર્વાચીન શિલ્પકારોમાં લાગ્યે જ નજરે પડે છે.

અહીંનું બાંધકામ લાંકડાના બાંધકામની પ્રતિકૃતિરૂપ છે જે ખાસ સમજવા લાયક છે. તે પ્રતિકૃતિ એટલે સુધી સંપૂર્ણ છે કે એક ઝીણામાં ઝીણી બાબતમાં પણ કોઈ ખોડ કાઢી શકે તેમ નથી. દાખલા તરીકે બે લાંકડાના પાટડા મેળવતાં સાંધાપર જોવા મળે છે, તે પણ ખડકની કોરેલી પીઢોમાં બતાવ્યા છે. તે ઉપરાંત, એ બધી પીઢોનું લાંબા અંતર સુધી બરાબર સમાંતરપણું જળવ્યું છે જે અત્યંત કુશળતાનું પરિણામ છે. એક ખડકમાંથી દૂર સુધી મંડપની પીઢો કોરવી અને છતાંયે જરા પણ ઉંચી નીચી સપાટી ન જાય એ તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ, કુશળ દષ્ટિ અને સિદ્ધહસ્તતા વિના ક્યાંથી સંભવે? આ ચૈત્ય સ્થાપત્ય અને શિલ્પના દેવ વિશ્વકર્માને અર્પણ કર્યું છે એ પણ એની ખાસ વિશેષતા છે. એના જેવું બીજું ચૈત્ય હજી સુધી જણાયું નથી. રાજર્ષિ અશોકની પણ મહેલાં શિલ્પીઓનાં મહાજન કે મંડળ હતાં અને એના દ્વારાજ તેઓ પોતાની સઘળી વ્યવસ્થા રાજતંત્રની દબલ-ગીરી સિવાય કરતા. આવા શિલ્પીઓએ પોતાના દેવના સ્મરણાર્થે આ ચૈત્ય બાંધ્યું છે. એમની મહાન પરિષદો આ

ચૈત્યના વિશાળ રંગમંડપમાં થઈ છે.* આ મંદિર સુથારોનું મહાન યાત્રા સ્થળ ગણાય છે. દરેક સુથાર તેને જીંદગીમાં ઝોઝાંમાં ઝોઝું એક વખત જોવાનો અભિલાષ રાખે છે, અને કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં તો એના દર્શન વિના જનોઈ પણ ધારણ કરી શકાતી નથી. ખરેખર ! આવું કળાધામ જોયા વિના સુથારની સાચી દિક્ષા શી રીતે પમાય ?

અગીઆરમી ગુફા : દોથલ

દોથલ એટલે એ માળ. એ માળવાળી નામ છતાં આજે તો એ ગુફા ત્રણ માળની છે. પહેલાં એના બેજ માળ જણાયા હતા પણ છેલ્લા ખોદકામમાં તેનો ત્રીજો માળ મળી આવ્યો છે. એકજ ખડકમાંથી ત્રણ માળની ગુફા લબ્ધ સ્થંભો, મનોહર મૂર્તિઓ અને સીડીઓ સહીત કોરી કાઢવી એમાં કેટલું શીલ્પચાતુર્ય હશે તેનો ઘડીભર વિચાર કરો. આ ગુફાની રચના ધણી જ સુંદર છે.

બારમી ગુફા : તીનથલ

આ ગુફા અગીઆરમીની જેમ ત્રણ માળવાળી છે પણ વિશાળતામાં, સ્થંભોમાં અને મૂર્તિઓની સંખ્યામાં તેના કરતાં ચઢી જાય છે. બધી બૌદ્ધ ગુફાઓમાં આ ગુફા શ્રેષ્ઠ છે. તેના રંગમંડપમાં જ ૪૨ મોટા ચોરસ સ્થંભોને ૧૦૩ જેટલી મૂર્તિઓ છે. ચૈત્યની બંને બાજુએ જે મૂર્તિઓ છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. પહેલી દક્ષિણ બાજુ

* જુઓ ડૉ. હાવેલકૃત 'Note on Indian art' નામના પુસ્તકનું પાંચમું પ્રકરણ.

લક્ષ્મી પહેલાં ચમ્પરધારીઓથી યુક્ત ભગવાન શુદ્ધની સિંહાસનપર બેઠેલી શાંતિના સાગરસમી પ્રતિમા છે. સિંહાસનના મધ્ય ભાગ પર ચક્ર છે જે એમના શ્રવણને મહાન ધાર્મિક વિજય સૂચવે છે. આગળ બે સુંદર હરણો છે જે દુર્ભાગ્યે તૂટી ગયાં છે. બનારસ પાસેનું મૃગદવ ઉદ્યાન જે ભગવાન શુદ્ધથી પુનઃ પુનઃ પવિત્ર થતું હતું તે તો આના પરથી સૂચિત નહિ થતું હોય ! ઉત્તર તરફ ઉપદેશની મુદ્રામાં ભગવાન શુદ્ધની પ્રતિમા છે. એ ચમ્પરધારીઓની જગાએ ભગવાન શુદ્ધના શ્રવણના ત્રણ પ્રસંગો કાર્યા છેઃ ધ્યાનસ્થ શુદ્ધ, ગુરુ શુદ્ધ અને નિર્વાણ પામતા શુદ્ધ. આ પ્રતિમાની એક બાજુ પર એક ઈંચી પિડીકા છે તેના પર ધ્યાન મુદ્રાવાળી લગભગ એક સરખી સાત મૂર્તિઓ છે. તેમના પર જે બોધિવૃક્ષો કાતરવામાં આવ્યા છે તેમાં થોડો ફેર છે; બાકી બધી રીતે તે સરખી છે. આ મૂર્તિઓ સાત તથાગતની છે. અજન્તાની ૨૨ મી ગુફામાં પણ આવાં સાત તથાગતના ચિત્રો છે.

બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે અત્યંત લાંબા સમયના બનેલા કલ્પના અંતે એક કે વધારે શુદ્ધનો જન્મ તના ઉદ્ધારાર્થે જન્મ થાય છે. તેમાંના પાંચ વર્તમાનકાળના શુદ્ધ નીચે પ્રમાણે છેઃ (૧) કકુચંડ (૨) કનક મુનિ (૩) કાશ્યપ (૪) ગૌતમ (૫) આર્યમૈત્રેય. આ પાંચે શુદ્ધનો આવિર્ભાવ પાંચ ધ્યાની શુદ્ધને આધારે છે જેમનો અનુક્રમ નીચે મુજબ છેઃ (૧) વિરોચન (૨) અક્ષોભય (૩) રત્નસંભવ (૪) અમિતાભ (૫) અમોઘસિદ્ધ. આ દરેક ધ્યાની શુદ્ધ પોતાની પાછળ એક

બોધિસત્ત્વને મૂકતા જાય છે. તેમના નામ સામન્તભદ્ર, વજ્રપાણિ, રત્નપાણિ, પદ્મપાણિ ને વિશ્વપાણિ છે.

ચૈત્યના દ્વાર આગળ બેસુંદર દ્વારપાળ છે. અંદર બુદ્ધની બેઠેલી મૂર્તિ છે. લોકો તેને શ્રી રામ તરીકે પૂજે છે. તેના હોઠ ને નાક ખંડિત થયા છે એટલે પ્લાસ્ટરના બનાવ્યા છે. આ મૂર્તિની એક બાજુ અવલોકિતેશ્વરની મૂર્તિ છે જેની ડાબી બાજુએ પુષ્પ, તરવાર વગેરે ધારણ કરેલી ચાર આકૃત છે. બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિની ડાબી બાજુએ વજ્રપાણિ અત્યંત મનોહર અલંકારથી યુક્ત છે. તેની ડાબી બાજુએ પણ પુસ્તક, પુષ્પ વગેરે ધારણ કરતી ચાર આકૃતિઓ બતાવી છે. આ ઉપરાંત બીજું પણ ઘણું અભ્યાસ કરવા લાયક છે.

આ બધી ગુફાઓ જોતાં બૌદ્ધધર્મનો તે મધ્યાહ્ન-કાળ યાદ આવે છે. એક વખત આ ગુફાઓ શ્રમણવૃંદથી ભરપૂર હશે ! તેમની વિશદ જ્ઞાનચર્યાઓથી આ મંદિરની કળા સેંકડોગણી દીપી ઉઠતી હશે. તેમના સેવા ને સ્વાધ્યાયમગ્ન જીવન કમળના પરાગની જેમ બધા વાતાવરણને સુવાસિત કરતા હશે ! દૂરદૂરથી આ મંદિરોની યાત્રા કરવા ભક્તવૃંદ આવતા હશે ! આજે આ ગુફાઓમાંથી એ જીવન લુપ્ત થયું છે છતાં તેના અણુએ અણુમાં એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. જાણે એ સાકાર થઈને વદતું ન હોય કે : ઓ માનવીઓ ! કળાની સાચી સિદ્ધિ કરવી હોય તો અંતરના પડ ઉખાળો. અનન્ય આત્મશ્રદ્ધા ને અખંડ જિજ્ઞાસનાનું આલંબન ધરો. સર્વ કાંઈ એનાથી પ્રાપ્ત થશે.

જૈન તથા શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ.

બ્રાહ્મણ ગુફાઓ બૌદ્ધ ગુફાઓથી ૪૦ વારના છેટેથી શરૂ થાય છે. તેનું કામ લગભગ સાતમા સૈકાથી શરૂ થઈ ખારમા સૈકા સુધી ચાલ્યું છે. સ્થાપત્ય ને શિલ્પ બૌદ્ધ ગુફાઓ કરતાં અહીં ઘણાં જ વધારે વિકાસ પામેલાં જણાય છે.

બૌદ્ધ ધર્મની શરૂઆતથી સાતમા સૈકા સુધી તેનો જે ઇતિહાસ આપણે જોયો તેમાં થોડી બાબત ઉમેરી આગળની ગુફાઓ માટે ઐતિહાસિક સામગ્રી મેળવી લઈએ.

બુદ્ધ ભગવાનની પણ પહેલાં પાશ્વર્નાથથી જૈન ધર્મ પ્રચાર પામ્યો હતો ને તેમાં શ્રી મહાવીરે પોતાના અહ્મુત ત્યાગ ને જ્ઞાનથી નવો વેગ આણ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે તે પણ જોર પર આવ્યો હતો ને આમ જો ધર્મના આક્રમણથી બ્રાહ્મણધર્મ છોક નિર્બળ બની ગયો હતો. એ સમયમાં જૈન ધર્મે ખુબ સ્તૂપો બાંધ્યા હતા, ને ગુફાઓ પણ કોરી હતી. ખડક-માંથી પ્રચંડ મૂર્તિઓ કોરવાનું તથા અત્યંત મનોહર જિન-પ્રાસાદો બાંધવાનું કામ પાછળથી શરૂ કર્યું હતું. મથુરાનો સ્તૂપ, ખારવેલની તથા ધરસિંહની ગુફાઓ, શ્રાવણ બેલ્ગુલા, ચેનુર તથા કારકલની પ્રચંડ મૂર્તિઓ અને શત્રુંગ, ગીરનાર, આણુ, રાણકપુર વગેરેના મંદિરો એ સમયની આજે પણ યાદ દેવડાવે છે.

સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધધર્મનો અસ્ત થયા પછી

જૈનધર્મ દક્ષિણમાં જોર પર આવ્યો ને અનેક રાજાઓને તે પોતાના ધર્મમાં લઈ શક્યો. આ વખતે શૈવધર્મે પણ દક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો ને તેના પ્રચારની તૈયારીઓ કરવા માંડી. કુમારિલ ભટ્ટ તથા શ્રી શંકરાચાર્યે જૈન ધર્મ સામે મોરચા માંડ્યા તેમાં કેટલાક અંશે તેઓ સફળ થયા. પછી ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં દ્રાવિડ દેશમાં રામાનુજ આચાર્યનો જન્મ થયો ને તેમણે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતો તથા જૈન-ધર્મનું ખંડન કરી વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રચલિત કર્યો. આજ અર-સામાં બસવ નામના બ્રાહ્મણે લિંગાયત પંથની સ્થાપના કરી ને જૈન રાજા બીજલને ભીમા નદીના કિનારે ઝેર દીધું. બીજા પણ ધણાં ખુનખાર ધર્મયુદ્ધો થયાં ને તેમાં અતે બારમા સૈકામાં શૈવધર્મ વિજયવંત થયો. આ કાળ-માં શૈવધર્મે દક્ષિણમાં ગુફામંદિરો કોયો છે તથા મહાન મંદિરો બાંધ્યા છે, જેમાં ઇલુરાના ગુફામંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

બ્રાહ્મણની બધી ગુફાઓ મંદર તરીકે જ કોરાયેલી છે ને તેમાં હિંદુધર્મની બે મહાન શાખા શૈવ તથા વૈષ્ણવ ધર્મના ધણા ખરા દેવદેવીઓનાં મૂર્તિવિધાન છે. બૌદ્ધગુફાઓ કરતાં આ ગુફાઓ વધારે મોટી, વધારે ભવ્ય ને ઉચ્ચ-જાતિના શિલ્પકામવાળી છે.

તેરમી ગુફા :

૧૩ નંબરની ગુફા તદ્દન સાદો ઝોરડો છે. એક વખત કદાચ તેનો ધર્મશાળા તરીકે ઉપયોગ થતો હશે. તે વટાવીને ચૌદમી ગુફા આગળ જવાય છે.

ચૌદમી ગુફા: રાવણ-કા-કે

આ ગુફાની આગળ વિશાળ સ્તંભોવાળો રંગમંડપ છે.

મધ્યમાં મંદિર ને તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવાની જગા છે. એની કુલ લંબાઈ ૮૫ ફીટ છે. અહીંના સ્થંભો ખુબ મોટા, છેડેથી ચોરસ ને ઉપરથી ગોળાકાર છે; એના પર અત્યંત મનોહર ફૂલભાતો કારેલી છે. આ સ્થંભોથી પડતા બંન્ને બાજુની દિવાલના ભાગમાં સુંદર શિલ્પકામ કરેલું છે; તેમાં દક્ષિણ તરફ મુખ્યત્વે શૈવધર્મના દેવદેવીઓ છે ને ઉત્તર તરફ વૈષ્ણવ ધર્મના દેવીદેવીઓ છે.

શૈવધર્મના મુખ્યદેવ શિવ છે જે જગતની ત્રિગુણાત્મક શક્તિમાંની સંહાર શક્તિનું રૂપ છે. શિવપુરાણ પ્રમાણે જગતનું તે આદિકારણ છે ને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ પણ તેમની જ સૃષ્ટિ છે. બ્રહ્માને તેમણે જગતની ઉત્પત્તિનું કાર્ય સોંપેલું છે ને વિષ્ણુને પાલન કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું છે. પોતે સંહાર કરવાનું કામ રાખ્યું છે. એ સંહારક સ્વરૂપના ઘણા ભેદો ધીમે ધીમે કળામાં ઉતર્યા છે. તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે:—

કાલાન્તક, ગજસુરસંહાર, કાલારિ, ત્રિપુરાન્તક શિવ, શ્વરભેશ, શ્વરભૂતિ, બ્રહ્મશિરચ્છેદ મૂર્તિ, ભૈરવ, બટુક ભૈરવ, સ્વર્ણાકર્ષણ ભૈરવ, વીરભદ્ર, દક્ષબ્રહ્મસ્વરૂપ, બલન્ધરહર, મધ્વારિશિવ, અષ્ટભૂજધોર વગેરે. એ ઉપરાંત સુખાસનમાં બેઠેલા શિવજી, અનુગ્રહકર્તા શિવજી, નટરાજ શિવજી, ગંગાધર શિવજી, સદાશિવ શિવજી વગેરેના પણ અનેક ભેદ પ્રભેદ છે.*

*વિશેષ માહિતી માટે જુઓ:—

Elements of Hindu Iconography by T. A. Gopinathrao. Madras.

તેમનાં પત્ની પાર્વતીજી જે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે તેમના પણુ અનેક સ્વરૂપો અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યા છે. અંબા, કાલી, મહાકાલી, ભવાની, દુર્ગા, મહિષાસુરમર્દિની, વાઘેશ્વરી વગેરે. શિવજીને બે પુત્રો છે: એક ગણેશ અથવા ગળનન અને બીજા કાર્તિકેય. તેમાં ગણેશ મંગળ ને રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતા છે. તેમનું દરેક શુભપ્રસંગે સ્મરણ કરવામાં આવે છે. કાર્તિકેય સ્વામી શસ્ત્રવીર સેનાની છે ને યુદ્ધમાં જય અપાવનાર ગણાય છે.

વૈષ્ણવધર્મમાં વિષ્ણુ ને તેમના પત્ની લક્ષ્મી આરાધ્ય દેવ છે. વિષ્ણુ ભગવાન જગતમાં જ્યારે અત્યંત પાપ વધી જાય છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરવા અવતાર લે છે એમાં મુખ્ય અવતાર દસ છે:—

મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, નૃસિંહ, ગાતમ ને કલ્ક. અહીં શિવજી જેટલું આ દેવોનું મૂર્તિ વિધાન ખીલ્યું નથી. તેમાંના કેટલાકનાં તો એક જ જાતનાં રૂપ નજરે પડે છે. અલબત્ત, જે કાંઈ તેમનું સ્વરૂપ ખડું કરવામાં આવ્યું છે તેમાં શિલ્પકારોએ પૂર્ણ કુશળતા વાપરી છે. દક્ષિણદિશાથી શરૂ કરીએ તો ગુફામાં નીચે પ્રમાણે મૂર્તિઓ જોઈ શકાય છે.

(૧) મહિષાસુરમર્દિની.

(૨) ચોપાટ રમતાં શિવપાર્વતી.

ગણપતિ વગેરે એ રમત જોતા શિવની પાછળ ઉભા છે. બે સ્ત્રીઓ પાર્વતીજીની પાછળ ઉભી છે. શિવ અને પાર્વતી વચ્ચે થોડે દૂર ભૂંગી પણુ એ રમતમાં ભાગ લેતો જણાય છે. નીચે નંદિ તથા ૧૩ નાના ગણો છે. આ

રાવળી-કા-કુ ગુફાની ઓક શિશ્યકૃતિ

કુમાર પ્રિન્સરી : અમરાવાદ

દશ્યમાંની પાંચ આકૃતિઓનાં મુખ તો છેલ્લાં દસ વર્ષમાં જ નાશ પામ્યાં છે. કેટલી ખેદની વાત! ! !

(૩) શિવજીનું તાંડવ નૃત્ય.

એમની એક બાજુ નગારાં ને શરણાર્ધવાળા ત્રણ ગણો છે. બીજી બાજુ પાર્વતી તથા બીજા બે ગણો છે જેમાંના એકને બિલાડીનું મોંદું છે. પાછળ ભૂંગી ઉભો છે. ઉપર ડાબી બાજુએ બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ છે. જમણી બાજુએ ગજારૂઠ ઈંદ્ર, મેષારૂઠ અગ્નિ તથા બીજા બે આકૃતિઓ છે.

(૪) કૈલાસહરણુ: લંકાપતિ મહામદોન્મત્ત રાવણુ કૈલાસ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પાર્વતીજી ભયભીત થાય છે ને શિવજીને વળગી પડે છે. શિવજી પગથી કૈલાસ નીચે રાવણુને દબાવે છે ને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાતાપ થતાં સુધી ત્યાં રાખે છે. દશમસ્તકવાળા ને વીશ ભુજવાળા રાવણુની આકૃતિ મનોરમ છે. શિવજીના ચાર ગણો તેને મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બીજા પરિચારકો શિવ તથા પાર્વતીની પાછળ ઉભા છે.

(૫) ભૈરવ રૂપ શિવજી. એક વામનને પગ નીચે દબાવતાં શિવજી રૌદ્રસ્વરૂપ દર્શાવી રહ્યા છે. બે હાથથી તે ગજચર્મ વડે શરીરને ઢાંકે છે. બે હાથે ભાલો પકડી રત્નાસુરનો વધ કરે છે. પછીના એક હાથમાં તરવાર છે ને બીજા હાથમાં થાળ છે જેમાં તે રત્નાસુરનું રક્ત ઝીલે છે. જો એ રક્ત નીચે પડે તો દરેક ટીપામાંથી રાક્ષસ થાય એવી માન્યતા છે. પાછળ ગણપતિજી ઉભા છે.

પ્રદક્ષિણામાં પણ ખુબ સુંદર કળાવિધાન છે: શર્યા-

તમાં છાતીપર વીંછીને ધારણ કરતો કાળ છે. પછી કલિ છે. ત્યારબાદ એક નમન કરતી આકૃતિ છે. પછી મોદકપ્રિય ગણપતિજી મોદક ઉડાવતા બેઠા છે. પછી ચતુર્ભુજવાળી ને હાથમાં બાળકવાળી સાત માતાઓ છે. તેઓ જુદા જુદા વાહન પર આસૂઢ છે: (૧) ચામુંડા ધ્રુવડ પર (૨) ઇદ્રાણી હાથી પર (૩) વરાહી ભુંડપર (૪) લક્ષ્મી ગરૂડ પર (૫) કુમારી મયૂર પર (૬) મહેશ્વરી વૃષભપર અને (૭) બ્રાહ્મી અથવા સરસ્વતી હંસપર. અહીંથી આગળ જતાં હાથમાં ડમરૂને ત્રિશૂળ ધારણ કરેલા શિવ આવે છે.

ઉત્તર તરફનીદિવાલ પર નીચે પ્રમાણે શિલ્પકામ છે:—

(૧) ભવાની અથવા દુર્ગા. ચતુર્ભુજવાળી અને વાઘના માથે પગ મૂકીને ઉભી રહેલી છે. એક હાથમાં ત્રિશૂળ છે, બીજો હાથ ખંડિત થયેલો છે. (૨) વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મી કમલારૂઢ છે. બંને બાજુ હાથી છે જે પાસે ઉભેલી નાગકન્યાઓએ ધારણ કરેલા ઘડામાંથી અભિષેક કરે છે. (૩) વરાહ અવતાર. વરાહરૂપે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતા વિષ્ણુ પોતાના દાંત ઉપર પૃથ્વીને ઝીલે છે. પગ નીચે શેષનાગ છે. આકૃતિ સુંદર છે. (૪) વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુ. વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ આકૃતિ વૈકુંઠમાં બેઠેલી હોય તેવું દર્શાવ્યું છે. લક્ષ્મી અને સીતાજી પાસે બેઠેલાં છે. પાછળ ચમ્પરધારી ચાર પરિચારક છે. નીચે ગરૂડ છે. કેટલાએ ગાંધર્વો અહીં નૃત્ય તથા વાદ્ય કરતાં બતાવ્યા છે. (૫) વિષ્ણુલક્ષ્મી. એક તોરણની નીચે વિષ્ણુ તથા લક્ષ્મી પદ્મંગપર બેઠેલાં છે. પરિચારકો પાછળ ઉભા છે. નીચે સાત વામનાજી છે જેમાંના ચારના હાથમાં સંગીતનાં સાધન છે.

મંદિરની આગળના ભાગમાં બે ખુબ મોટા દ્વારપાળ અને સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ તથા ગાંધર્વો ને વૃકોદર કોરેલાં છે. આગળના ચોકમાં ચાર ખાડા છે. જે અગ્નિકુંડ છે.

આ ગુફા જોતાં તેના શિલ્પકારો માટે અત્યંત માન થાય છે. તેમની નિર્માણ ને ભાવગ્રાહી દૃષ્ટિ, વિશાળ ને ગગનગામી કલ્પના તથા શિલ્પકળાનું અદ્ભુત ચાતુર્ય આ મૂર્તિઓ સરજી શક્યું છે. તેમણે પથ્થરનાં પુતળાઓ કોરીએ છીએ એવો વિચાર નહિ કરતાં સજીવ સૃષ્ટિ રચીએ છીએ એવોજ વિચાર મન સમક્ષ રાખેલો છે ને એથી દરેકમાં તાદૃશ્યતા તથા લાવણ્ય ઉતારી શક્યા છે. તેઓએ વારસાગત આવેલી કળા ઉપરાંત શિલ્પશાસ્ત્રનું પણ ઉંડું અધ્યયન કર્યું હશે કારણ કે બધી મૂર્તિઓ શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર જ રચેલી છે.

પંદરમી ગુફા : દશાવતાર

આ ગુફા એકજ ખડકમાંથી બે માળવાળી કોરી કાઢી છે. થોડાં પગથીયાં ચડતાં નીચેના માળમાં અવાય છે. ૧૪ મહાન સ્થંભોથી આ વિશાળ મંડપની રચના કરી છે, જેની લંબાઈ ૯૫ ફીટ છે. રંગ મંડપની ઉત્તર દિશા તરફ અંદરના ભાગમાંથી સીડી કોરેલી છે, ન્યાંથી ચડીને ઉતરતાં ૧૧ ગોખલાઓ આવે છે. એ ઉંચાઈ ૨ ફીટ જેટલી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે શિલ્પકામ જણાય છે. (૧) ગણપતિ (૨) શિવજીના ઢાંચણ પર બેઠેલાં પાર્વતી (૩) સૂર્ય; બન્ને હાથમાં કમળને પાછળ પરિચારકો (૪) શિવ અને પાર્વતી લઘુ ગણપતિજી સાથે નંદિપર બેઠેલાં. નીચે

ગરુડારૂઢ વિષ્ણુ. (૫) મહિષાસુરમર્દિની (૬) અર્ધનારીશ્વર (૭) ભવાની (૮) ગણપતિ (૯) ઉમાનું તપ (૧૦) અર્ધનારીશ્વર (૧૧) કાલિ અથવા ભવાની. અહીંથી ઉપર ચડતાં ૯૫ શીટ પહેળો ને ૧૦૯ ફીટ ઉંડો ૪૨ સ્થંભોવાળો મંડપ આવે છે. અહીંના સ્થંભો ઉપર ખુબ સુંદર પત્રપુષ્પની ભાતો છે. રંગમંડપની બહાર બે મહાન શૈવ દ્વારપાળો છે. છેલ્લી ગુફાની જેમ અહીં પણ એક બીજીએ શૈવ ને બીજી બાજુએ વૈષ્ણવ ધર્મની મૂર્તિઓ કારેલી છે, જેમાંની કેટલીક તો અત્યંત વેગવાળી ને ભાવમય છે. ઉત્તર તરફની દિવાલથી શરૂ કરતાં સહુથી પહેલાં શિવનું ભૈરવ સ્વરૂપ આવે છે. છેલ્લી ગુફા કરતાં આ રૂપ વધારે અસરકારક છે. રૌદ્રભાવની મૂર્તિ સમા શિવજી, તેમના હાથનો વેગ, ગળામાં ફેંદની માળા, હાથમાંનું ત્રિશૂળ, રત્નાસુર ને પકડવો, ઉપર ધ્રુવડની આ દશ્ય જોવાની હોંશ, નીચે કલિ વગેરેની રક્તપાન માટેની માગણી, એક ધણાજ ભયંકર દશ્યને આબેહુબ ખડું કરે છે. બીજામાં તાંડવ કરતાં શિવજી, ત્રીજામાં યજ્ઞ વેદી, ચોથામાં ચોપાટ રમતાં શિવ-પાર્વતી અને પાંચમામાં શિવપાર્વતીનાં લગ્નનું દશ્ય છે. જેમાં ત્રિમુખ બ્રહ્મા બેઠા બેઠા લગ્નના મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરે છે. બીજા દેવો જુદા જુદા વાહન પર આરૂઢ થઈને એ દશ્ય નિહાળે છે. છઠ્ઠામાં કૈલાસ ઉપાડતા રાવણનું દશ્ય છે. મંદિરની પાછળની પ્રદક્ષિણામાં માર્કંડેયને બચાવતા શિવજી છે. સામે એટલે મંદિરની પાછલી ભીંતપર ગણપતિ તથા પાર્વતી તથા સિંહ વગેરેની આકૃતિઓ ખુબ વેગમય છે. મંદિરની

અંદરનું શિવલિંગ ખંડિત થયેલું છે. તેની આગલી દિવાલ પર લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ છે. મંદિરની પ્રદક્ષિણાની દક્ષિણ તરફ શિવની શક્તિ બતાવતું એક દશ્ય કોરેલું છે. લિંગ-માંથી અગ્નિ પ્રગટી રહ્યો છે. શિવ પોતે અંદર છે. નીચે વિષ્ણુ વરાહ અવતારે એ લિંગનો પાર પામવા જમીન ખોદે છે. પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડે છે એટલે શિવજીને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરે છે. બીજી બાજુ બ્રહ્મા એ લિંગનો પાર પામવા હંસરૂપે ઉપર ચડે છે, અને તે પણ નિષ્ફળ થતાં શંકરની સ્તુતિ કરે છે. શિવજી ત્રણ દેવોમાં વધારે બળવાન છે એવું બતાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. અહીં બીજું દશ્ય તારકાસુર વધ માટે જતા શિવજીના પ્રયાણનું છે. સૂર્યના રથપર આરૂઢ થઈ ચાર વેદને ચાર ઘોડા બનાવી, બ્રહ્માને સારથિ બનાવી શિવજી પ્રયાણ કરે છે. દક્ષિણ દિશાની દિવાલ તરફ પ્રથમ ગોવર્ધનધારી વિષ્ણુ વ્રજવાસીઓની રક્ષા કરતા જણાય છે. પછી શેષશાયી નારાયણ છે. શેષનાગને એક મનુષ્યનું મોઢું ને પાંચ ફણ છે. નાભિમાંથી કમળ નીકળે છે ને ઉપર બ્રહ્મા બેઠા છે. લક્ષ્મીજી ચરણ તળાંસે છે નીચે સાત આકૃતિઓ બીજી પણ ઉભી છે. ત્રીજું દશ્ય ગરુડારૂઢ વિષ્ણુનું છે. ચોથા દશ્યમાં વેદી છે જેની આગળ એક પડદો કોરી કાઢ્યો છે. પાંચમું દશ્ય વરાહ વિષ્ણુનું છે. છઠું વામન સ્વરૂપનું છે જે બલિરાબના દર્પનું ખંડન કરે છે. સાતમું દશ્ય નૃસિંહાવતારનું છે.

અને બાજુના બહારના સ્થંભોપર પ્રચંડ શૈવ

દારપાળ છે. દશાવતાર નામ પ્રમાણે દશે અવતાર જો કે અહીં કોરેલા નથી તો પણ તેનું પ્રાધાન્ય હોવાથી એ નામ મળ્યું લાગે છે.

ગુફા સોળમી : કૈલાસ અથવા રંગમહાલ.

કૈલાસ અથવા રંગમહાલના નામથી ઝોળખાતી આ ગુફા જગતભરના ખડકમાંથી કોરેલા સ્થાપત્યમાં અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. એનું પ્રથમ દર્શન જ અતિલવ્ય છે. તેની સમીપ આવતાં કોઇ બાંધેલા મહાન મંદિરના ગોપુરમ આગળ આવ્યા હોઇએ તેવું જણાય છે. અને ખરેખર છે પણ એમ જ કે પટ્ટકલનું બાંધેલું મંદિર શિલ્પસમૃદ્ધિની વિશેષતા સહિત મોટા પાયાપર અહીં એક જ ખડકમાં ઉતાર્યું છે. ઇલિરાની ચંદ્રાકાર ટેકરીની ખરાબર મધ્યમાં જ એનું સ્થાન છે. વર્ષાઋતુમાં આ જગાએથી પડતો જળધોધ જાણે હિમગિરિમાંથી જાહનવી પડતી હોય તેવો લાગે છે, અને ભાવિક શૈવ યત્રાળુઓ એવું માની અહીં સ્નાન કરે છે.

ગોપુરમમાં પ્રવેશ કરતાં જ સામે પાષાણનો પડદો છે જેના પર શિવ અને વિષ્ણુની પ્રચંડ મૂર્તિઓ કોરી કાઢેલી છે એ પડદામાંથી પસાર થતા કમળારૂઢ લક્ષ્મીજીની પ્રચંડ મૂર્તિ નજરે પડે છે અને ચારે બાજુ દ્રષ્ટિ કરતાં અદ્ભુત, અદ્ભુત, અદ્ભુત એવા ઉદ્ગારો સુખમાંથી નીકળી પડે છે. અંદરનું કામ જોતાં કલ્પના પણ ઘડીલાર સ્થંભી જાય છે અને મન લવ્યતામાં નિમગ્ન થાય છે. એકજ ખડક ૨૭૬ ફીટ લાંબોને ૧૫૪ ફીટ પહોળો કોરી કાઢ્યો છે, જેની પાછળના ભાગની ઉંચાઈ ૧૦૭ ફીટ થાય છે. મધ્યમાં ૧૬૪x૧૦૯ ફીટની પીઠિકા પર ૯૬ ફીટની ઉંચાઈ વાળું

બે માળનું મંદિર કોરેલું છે. મંદિરની ત્રણે બાજુ વિશ્વાળ ચોક છોડી દિવાલોની ગરજ સારતા ખડકો પણ બેથી ત્રણ માળ સુધી કોરી કાઢ્યા છે; જે રાજમાર્ગ પર ઉભેલી મંદિરોની હારમાળાનું અનુપમ દૃશ્ય રજુ કરે છે. પ્રથમ મુખ્ય મંદિર તરફ પગલાં ભરતાં બન્ને બાજુ કોરેલા પ્રચંડ હાથીના અવશેષ નજરે પડે છે. અહીંથી શિવજીના વાહન નંદિના ખંડમાં દાખલ થવાય છે. એના બે માળ છે. આ ખંડનું જોડાણ એક પૂલથી મુખ્ય રંગમંડપ સાથે થયેલું છે. પૂલની બન્ને બાજુ કીર્તિ સ્થંભસમા ધ્વજદંડ છે જેના શિરોભાગ પર શિવજીના ત્રણ ગુણ વ્યક્ત કરતું ત્રિશુળ છે. એની કુલ લંબાઈ ૪૯ ફીટ છે.

પૂલની નિચે શિવજીનાં બે મહાન સ્વરૂપ અદ્ભુત ચાતુર્યને બતાવી રહ્યા છે. કાળભૈરવ શિવની ક્રોધપૂર્ણ આંખો ને મુખનો ભાવ જાણે હમણાંજ સૃષ્ટિનો સંહાર કરશે એમ જણાય છે. પાસેજ માયાયોગી શિવ અનેક મુનિ અને દેવોના ભક્તવૃંદ સહિત બુદ્ધ ભગવાનના જેવું ધ્યાન લગાવે છે.

મંદિરની પીઠિકા ૨૭ ફીટ લંબાઈ છે જેના પર કીડા કરતાં અનેક હાથીઓની હારમાળા છે. તેઓ જાણે પોતાની પીઠ પર આ મહાન દેવની અંબાડી ધારણ કરી રહ્યા હોય એવું લાગે છે. કોઈ પોતાની સૂંઢ બીજની સૂંઢમાં ભેરવે છે, કોઈ સૂંઢ વડે બીજને ખવરાવે છે, તો કોઈ શાર્દૂલને દબાવે છે. એ બધાનો વેગ ને તાદૃશ્યપણું જોતાં તેમાં જીવ આવવાનો જ બાકી હોય એવું જણાય છે. આ હારમાળા પીઠિકાની ચારે બાજુ ચાલી જાય છે.

એમાં ઉત્તર, દક્ષિણ અને પશ્ચિમના ભાગમાંજ સ્ખલના થાય છે. દક્ષિણના ભાગમાં મૂળમંદિરના છબ્બથી સામેની ગુફાઓ સુધી પૂલ હતો તે હાલ તુટી ગયો છે. એની નીચે કૈલાસ ઉપાડતાં રાવણનો કથાપ્રસંગ પૂર્ણ દક્ષતાથી કારેલો છે.

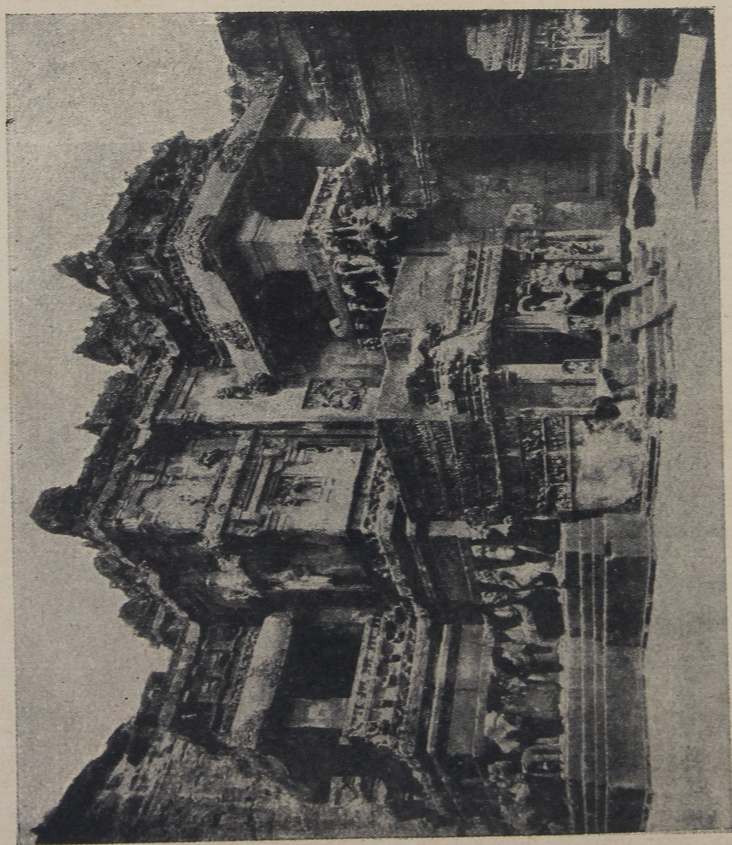
નંદીના ધામમાંથી વિશાળ રંગ મંડપમાં દાખલ થવાય છે. તેના પશ્ચિમ ભાગમાં ગર્ભાગાર છે જેમાં શિવજીનું લિંગ છે. તેની અંદર કરેલું શ્વેત ચૂનાનું પ્લાસ્ટર જાણે તેમના પવિત્ર નિવાસસ્થાન કૈલાસની ધવલતા જ ન સૂચવતું હોય તેમ લાગે છે! આ મંદિરનું વિમાન માલાપુરના મંદિરની જેમ પાંચમાળનું બનેલું છે. અંતરાલ ભાગ ખુબ શિલ્પથી સુશોભિત છે. મુખ્ય મંદિરની ઉપરના ભાગમાં ચારે બાજુએ તથા તદ્દન પાછળ એમ કુલ પાંચ ગોખ નજરે પડે છે. હાલ તો તે ખાલી છે. પરંતુ પહેલાં તેમાં ઉત્તર દિશાએ બુધ્ધ ને રિધ્ધિસિધ્ધિના દાતા ગણેશ, ઈશાન દિશામાં સૃષ્ટિના સંહારક રૂદ્ર અથવા ભૈરવ, પૂર્વ દિશામાં શક્તિ સ્વરૂપ પાર્વતીજી, અગ્નિ ખુણામાં અમૃતસંચયંદ્ર ને દક્ષિણ દિશામાં સાત માતાઓ હતી.

શિવના નિવાસસ્થાન હિમાલયમાંથી નિકળતી બે મહાન સરિતાઓ દ્વારપાળના રૂપે અહીં ઉભેલી છે. ગંગાનું વાહન મકર છે. યમુનાનું વાહન કૂર્મ છે.

સ્થંભોની હારમાળા મુખ્ય મંદિરને વિંટાઇ વળે છે તેની વચ્ચે શૈવ તથા વૈષ્ણવ ધર્મની અનેક દેવદેવીઓનાં સ્વરૂપ ભાવપૂર્ણ કારી કાઢ્યાં છે. દક્ષિણ તરફથી શરૂ કરી

ધલુરાની કૈલાસ ગુફા : મુખ્ય મંદિરનું એક દૃશ્ય

કુમાર ગિરરી અમદાવાદ

પૂર્વ ને ઉત્તર દિશામાં જઈએ તો તેમાં નીચે પ્રમાણે મૂર્તિવિધાન નજરે પડે છે.

દક્ષિણ દિશામાં બાર ભાગ પાડેલા છે. તે નીચે મુજબ:

- (૧) અન્નપૂર્ણા—એના એક હાથમાં જળકલશ છે. બીજા હાથમાં માળા છે. ત્રીજા હાથમાં પુષ્પનો કેશ છે. ચોથા હાથથી જટા બાંધે છે. (૨) શિવ-આલાભ રૂપે ઝોળખાતી આ શિવની મૂર્તિ વાસ્તવિક વિષ્ણુની છે. ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, ને પદ્મ છે. (૩) ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ-કાલિનાગને નાથે છે. (૪) વરાહ-પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. પગની નીચે સર્પ છે. (૫) ગરુડારૂઢ વિષ્ણુ. (૬) વામનરૂપ વિષ્ણુ—છ ભુજવાળા છે. એક હાથમાં તલવાર, એક હાથમાં ઢાલ, બાકીના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ. પગ નીચે બલિને દબાવ્યો છે જે પોતાનું રત્નપૂર્ણ પાત્ર પકડી રહ્યો છે. (૭) ગોવર્ધનધારી વિષ્ણુ (૮) શેષશાયીનારાયણ (૯) નૃસિંહાવતાર વિષ્ણુ (૧૦) લિંગની ઉપાસના કરતો ભક્ત (૧૧) ચાતુર્ભુજ શિવ નંદિ સાથે (૧૨) અર્ધનારીશ્વર. પૂર્વ તરફના ભાગના ૧૯ વિભાગ છે. જેમાં નીચે મુજબ કામ છે.

- (૧) કાળભૈરવ સ્વરૂપે શિવ. શિવ પાસે સુંદર રીતે વાળ ઝાળેલાં પાર્વતી છે.
- (૨) કપાળભૈરવ રૂપે શિવ. કમળમાંથી ખંઠાર આવતા હોય તેમ જણાય છે. હાથમાં પાર્વતી છે.
- (૩) નવયોગિનીભૈરવ રૂપે શિવ. ચાર હાથ છે. એકથી ત્રિશુળ પકડ્યું છે. બીજા પાર્વતીજીના માથે છે. બાકીના બેથી પાર્વતીજીના કુચ ગ્રહણ કર્યા છે.

- (૪) સિદ્ધિયોગિનીભૈરવ રૂપે શિવ. ચાર હાથ છે. ડાબા હાથમાં ત્રિશુળ છે. ઉપર ગાંધર્વો ને નીચે ગણો છે.
- (૫) ખટ્વકભૈરવ રૂપે શિવ. એક લંગોટી જ ધારણ કરેલી છે. ત્રિશુળ ખભે મૂકેલું છે. એક હાથમાં ડમરૂ છે, બીજા હાથમાં ખપ્પર છે, પાર્વતીજી આગળ ઉભા છે.
- (૬) ભૂપાળભૈરવ રૂપે શિવ. ચાર હાથ છે ડાબા હાથમાં ત્રિશુળ છે. વામન ઉપર નાચ કરી રહ્યા છે.
- (૭) ભૈરવ રૂપે શિવ. એક બાજુ નંદિ છે, બીજી બાજુ પાર્વતી છે. એક હાથમાં ત્રિશુળ છે. બીજા હાથમાં નાગ છે.
- (૮) મહાદેવ રૂપે શિવ. ચાર ભુજ છે, નંદિ અહીં બેઠેલો છે.
- (૯) બ્રહ્મા-હંસારૂ છે. તેમને ત્રણ મુખ ને ચાર હાથ છે. એક હાથમાં જળપાત્ર ને બીજા હાથમાં જપમાળા છે.
- (૧૦) શિવ. નાગ અને નંદિ સાથે છે.
- (૧૧).....(૧૨) એ જ શિવ ત્રિશુળ, નંદિ અને પૂજા કરતા ભક્ત સાથે ખતાવ્યા છે.
- (૧૩) ગંગાધર શિવ. જટામાં સર્પ વીંટલ છે. ઉપરથી જાહવી નીચે પડે છે. ઉપર ગાંધર્વો છે. એક બાજુ પાર્વતી છે, બીજી બાજુ હાથી છે તેના પર બ્રહ્મા જેવી આકૃતિ છે.
- (૧૪) લિંગદર્શન. લિંગમાંથી ન્યોતિ નીકળે છે. એક બાજુ વરાહ રૂપે વિષ્ણુ છે. બીજી બાજુ હંસરૂપે બ્રહ્મા છે. આખું દશ્ય દશાવતાર ગુફાના જેવું જ છે.
- (૧૫) શિવ-ચાર ભુજવાળા છે. હાથમાં ડમરૂ, મદા ને ઘંટ છે.
- (૧૬) શિવ અને પાર્વતી બેઠેલાં છે. નીચે નંદિ છે.
- (૧૭) સદાશિવ-ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવા જાય છે. છ હાથ છે. બ્રહ્મા પણ છ હાથ વાળા છે તે સાસરિનું કામ કરે છે.

(૧૮) વીરભદ્ર રૂપે શિવ. છ ભુજવાળા છે. ત્રિશુળ, કમર ને ખાંપર હાથમાં છે; તેમાં રત્નાસુરનું રક્ત ઝીલે છે.

(૧૯) શિવપાર્વતીનાં લગ્ન. શિવની કાબી બાજુએ પાર્વતી છે એક હાથમાં કુલની માળ છે અને બીજી હાથ પાર્વતીના હાથ સાથે મીલાવેલો છે.

પશ્ચિમ તરફનો ભાગ જે ૧૨૦ ફીટ લાંબો છે તેમાં બાર ભાગ છે.

(૧) શિવ માર્કેડેય ઋષિની યમથી રક્ષા કરતા જણાય છે.

(૨) શિવ અને ભકતો. કદાચ કિરાતાજીનીયનો આ પ્રસંગ હશે કારણ કે ભકતના હાથમાં ધનુષ્ય, ગદા ને સાપ છે.

(૩) ચોપાટ રમતાં શિવ અને પાર્વતી. નીચે નંદિ તથા અગ્નીઆર ગણો છે.

(૪) શિવ ને પાર્વતી બેઠેલાં છે. નીચે નારદજી વીણા વગાડે છે.

(૫) કૈલાસ હરણુ. પાર્વતીજીના હાથના શિવના હાથ સાથે આંકડા બીડેલા છે. નીચે રાવણ વગેરેની આકૃતિ ખોદવાનો વિચાર હશે પણ કામ બધું અધુર રહ્યું લાગે છે.

(૬) મયકુંદ ઋષિ. ખભે કોથળો નાખેલો છે.

(૭) શિવને પાર્વતી સામસામાં બેઠા છે. શિવ કથા કહે છે ને પાર્વતીજી સાંભળે છે.

૮ થી ૧૨ શિવ અને પાર્વતીનાં થોડા ફેરફાર સાથેનાં દશ્યો છે.

શિવની આટલી બધી સુરેખ અને ભાવવાહી આકૃતિ-ઓએ શિષ્યકામમાં શૈવધર્મનો ડંકો વગાડ્યો છે.

આ મંદિરના છબીઓમાં ચિત્રકામના થોડા થોડા અવશેષો જણાય છે. એના પરથી અત્યંત સુંદર ચિત્રકામ

એક વખત આખાએ મંદિરમાં હશે એવું અનુમાન થાય છે. સુવર્ણ સાથે સુગંધ મળે તેમ એ રંગોની મનોહર હલકથી આ પુતળાંઓ જાણે સાચાં જ હોય તેવો ભાસ આપતાં હશે.

મુખ્ય મંદિરથી દક્ષિણ દિશાએ નીચે ઉતરતાં એક ગુફામાં વાઘેશ્વરી, પાર્વતી, વૈશ્ણવી, કાર્તિકેયી વગેરે દેવીઓની મૂર્તિઓ છે. આ ગુફાનો ઉપયોગ યજ્ઞશાળા તરીકે થતો હશે એમ જણાય છે.

આ મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત રાષ્ટ્રકુટ વંશના રાજા કૃષ્ણ પહેલાએ ઇ. સ. ૭૬૦ માં કરી હતી. દક્ષિણમાં પોતાને મળેલી સર્વોપરી સત્તામાં તે પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવનો જ હાથ જોતો હતો અને એથી એમના પ્રત્યેની ભક્તિ આ મંદિરના નિર્માણથી તેણે વ્યક્ત કરી. આ મંદિર ક્યારે પૂરું થયું હશે તેનો ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ નથી પણ ઓછામાં ઓછું ત્રણ સૈકા ચાલ્યું છે.

આ મંદિરની ઉત્તર તરફ જે મંદિરની હારમાળા જેવું જણાય છે તે લંકેશ્વરને નામે ઓળખાય છે. તે ૭૫ ફીટ લાંબુ ને ૫૦ ફીટ પહોળું છે. તેની અંદરના સ્થંભો પણ ખુબ સુંદર ને શૈવધર્મ તથા વૈશ્ણવધર્મના દેવદેવીઓથી ભરપૂર છે. એમાં ગોપુરમ્ (વાયવ્ય ખુણામાં) પાસેના ભાગમાં નગાધિરાજ હિમાલયમાંથી નીકળતી પવિત્ર નદીઓનાં મૂર્તિવિધાન છે. મધ્યમાં ગંગા મકર પર, તેની જમણી બાજુ સરસ્વતી કમળપર, અને ડાબી બાજુ યમુના કૂર્મપર છે. બીજી પણ આર્યાવર્તને કળદ્રૂપ બનાવનારી સાત નદીઓ જુદી જુદી સંસ્થાથી કોરેલી છે.

આ લંકેશ્વરની તદ્દન સામે એટલે મંદિરની દક્ષિણ બાજુએ પણ ગુફાઓ કોરેલી છે જે ત્રણ માળની છે. પણ

જેમ મિષ્ટાન્ન જમ્યા પછી સુકો રોટલો લાવે નહિ તેમ કૈલાસરાજ જોયા પછી તે ખાસ ધ્યાન ખેંચતી નથી.

લંકેશ્વર વગેરેનો ભાગ સૈાથી છેલ્લો કોરાયો છે. આ મંદિર નિર્માણ થયું ત્યારથી અનેક શિલ્પીઓએ એમાંથી પ્રેરણા લીધી છે અને દક્ષિણનાં ભવ્ય મંદિરો નિર્માણ કર્યા છે. તેરમા સૈકાસુધી તેનો પૂરોપૂરો મધ્યાહ્ન રહ્યા પછી ઇસ્લામની ઝનુની તલવાર એના પર ફરી વળી છે ને તેની અત્યુત્તમ શિલ્પકળાને ખાંડિત કરી છે. તેના ધમધેલા ઝનુની સિપાઇઓને કદાચ પત્થરની નિર્દોષ મૂર્તિઓને ખાંડિત કરવામાં આનંદ આવ્યો હશે, પણ એક સુંદર કલાકૃતિને નષ્ટ કરીએ છીએ એવો ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય !

આ મંદિરમાંથી કોઇ રસિકને બહાર નીકળવાનું ગમતું નથી. બીજી ગુફાઓ જોવાના મોહે આ ગુફાનાં દેહાં દર્શન કરી તે બહાર નીકળે છે અને તેની બહાર આવેલા ટાંકામાંથી પાણી પીધ આગળ વધે છે.

કૈલાસ જોયા પછી બીજી ગુફાઓ બહુ અસર કરતી નથી જો કે તેમાં પણ ઘણું જોવા જેવું છે. રામેશ્વર ગુફાના સ્થંભો ને તેના પરના મનુષ્યાકૃતિથી ચુકત ખુણાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એમ કરતાં ઓગણત્રીસમી ગુફા દુમરલેના આવે છે. આ ગુફાઓ એલીફન્ટા અથવા ધારા-પુરીની ગુફાઓને મળતી છે, પરંતુ તેના કરતાં વધારે સુંદર છે. એનો વચલો મંડપ ૧૪૮ ફીટ પહોળો ૧૪૬ ફીટ ઊંડો ને ૧૭ ફીટ ને ૮ ઇંચ ઊંચો છે. આ મંડપમાં દાખલ થતાં બે પ્રચંડ સિંહ નજરે પડે છે. જેમણે પોતાના પંઝામાં નહાથીને દબાવેલા છે. રંજમંડપમાં ૨૬ પ્રચંડ સ્તંભો છે.

ને તેની આગળ નંદિ માટેની જગા છે. મંડપની ત્રણે દિશાઓમાં સુંદર શિલ્પકામ છે. એનો વિષય કૈલાસ ઉપાડતો રાવણ, ચોપાટ રમતાં શિવ-પાર્વતી, શિવ પાર્વતીનાં લગ્ન ને માયાયોગી શિવ તથા લૈરવસ્વરૂપ શિવ છે. એક પ્રચંડ સ્ત્રીની મૂર્તિ અહીં નજરે પડે છે. એના માથે ચાર દેવો છે. નીચે ત્રણ સ્ત્રીઓ છે. થોડા હંસ એના ચીર ખેંચે છે. એનો વિષય ખરાબર સમજતો નથી.

આ ગુફાઓ જોતાં ભારતવર્ષનો એ કળાયુગ નજર સમક્ષ તરી રહે છે ને તેની કળાને માટે અત્યંત માન ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન ગુફાઓ

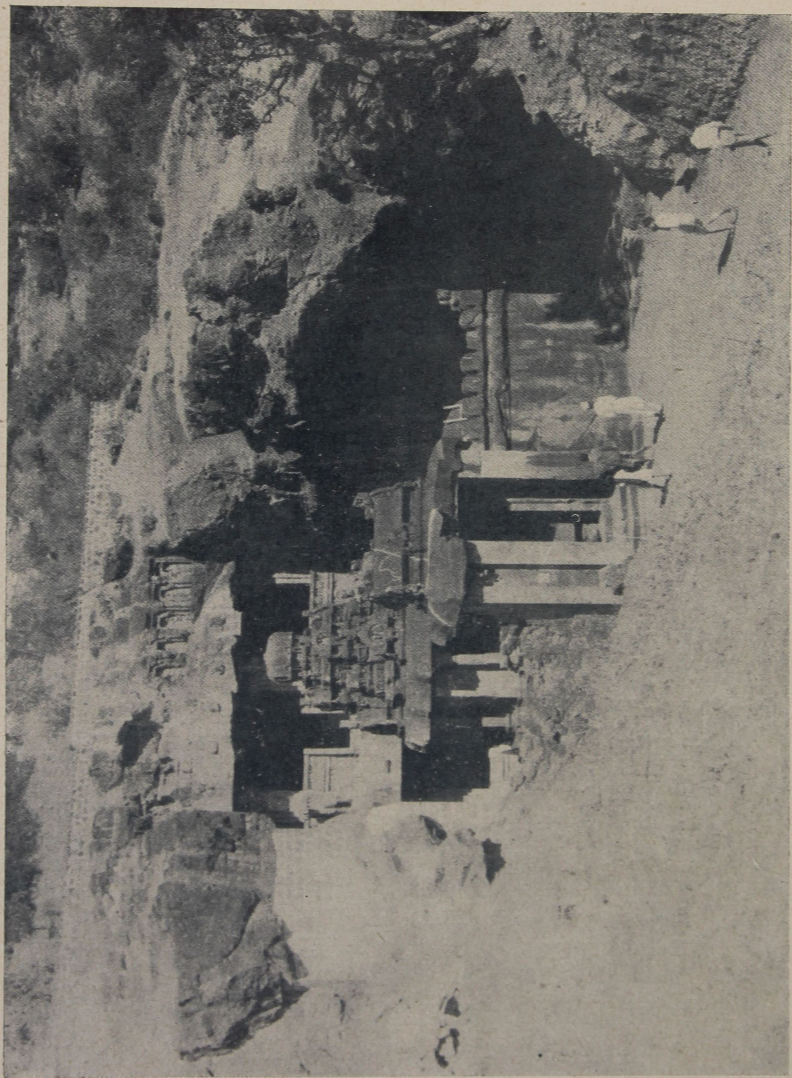
જૈનગુફાઓનો સમૂહ બ્રાહ્મણ ગુફાઓથી દૂર પડી ગયો છે. એમાં ૩૩ મી ગુફા ઇંદ્રસભા ને ૩૪ મી ગુફા પાર્શ્વનાથ ઘણીજ સુંદર છે. ૩૧ મી છોટા કૈલાસ નામની ગુફાનું ખોદકામ પૂરું થયું નથી એટલે કેવી છે તે જાણી શકાતું નથી.

આ ગુફાઓ પાસે બીજી પણ કેટલીક ગુફાઓ છે જે તદ્દન નાશ પામેલી જણાય છે. જૈન ગુફાઓની સંખ્યા બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં ઓછી ન હોય એ ચોક્કસ છે. હાલતો જે કાંઈ છે તેનાથી સતોષ માનવાનો છે. આ બધી ગુફાઓ મંદિર તરીકે કોરાયલી છે. જૈનોની બે શાખા પૈકીની દિગમ્બર શાખાનાં આ મંદિરો છે. તેમાંની મૂર્તિઓ વસ્ત્રાલંકારથી રહિત છે એ તીર્થંકરોના ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગને સૂચવે છે.

જે ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા એક વખત કોડોની હતી તે ધર્મમાં આજે ફક્ત પંદર લાખ છે. પણ

छोटा कैदासा-गुफा नं. ३१ : सामान्य दृश्य [फोटो : जयवन्त लट्टे]

તેઓ સમૃદ્ધ ને શુદ્ધિશાળી હોવાથી પોતાના અનેક મંદિરો આજે પણ જળવી રહ્યા છે. તેમની મૂર્તિઓ તથા મંદિરોનો અભ્યાસ કરવાને પૂરતાં સાધનો મળી શકે તેમ છે. જૈનધર્મમાં જિન એટલે રાગદ્વેષ જીતીને સંપૂર્ણ જ્ઞાન પામેલા મહાપુરુષની મૂર્તિ પૂજનને યોગ્ય ગણાય છે. એના બે ભેદ છે: એક સપરિકર અને બીજી અપરિકર. સપરિકર પ્રતિમા તીર્થંકરોની હોય છે, જેઓએ રાગદ્વેષ જીત્યા પછી ધર્મરૂપી તીર્થ (પ્રાણીઓને સંસારસમૂદ્રમાંથી તરવાનો આરો) સ્થાપ્યું હોય છે. અપરિકર પ્રતિમા સિધ્ધની હોય છે જેઓ સકલ કર્મનો નાશ કરી ને કૃતકૃત્ય થયા છે. આ બે મૂર્તિઓનું વિધાન એક સરખું હોય છે. ફેરમાત્ર તેની આસપાસનો હોય છે. સપરિકરમાં આજુ-બાજુ ધ્યાનદશા (કાયોત્સર્ગ)માં ઉભેલા છન્નસ્થ જિન હોય છે. ઉપર ગાંધર્વાદિ હોય છે. અપરિકરમાં કેવળ મૂર્તિજ હોય છે. આ મૂર્તિઓનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે. કપાળ લવ્ય, નાસિકા હંચી, ચક્ષુઓ બંધ (શ્વેતામ્બરોમાં ઉપર ચોડેલી હોય છે) હોઠ ખીડેલા ને શાંત, કાન ખલાને અડકેલા તથા જીભમાંથી ચીરાયેલા, મસ્તકની પાછળ ભામંડળ, શરીર વસ્ત્ર રહિત. (શ્વેતામ્બર મૂર્તિઓમાં કમ્બરે કચ્છનું નિશાન હોય છે.) પગનું પદ્માસન એટલે જમણા પગ ડાબા પગ પર ચડાવેલ, તેના પર બંને હાથની હથેલીઓ, ડાબા હાથની નીચે, જમણા હાથની ઉપર. આ મૂર્તિ નીચે આસન હોય છે જે સિંહાસન કહેવાય છે. એની બંને બાજુ ચમ્બરધારીઓ હોય છે. સિંહાસનના મધ્યભાગમાં જે તીર્થંકરની મૂર્તિ હોય એનું ચિહ્ન હોય છે. જૈનો વર્તમાન કાળમાં આવા ચોવીસ

તીર્થકરો થઈ ગયેલા માને છે, જેમાંના પહેલા ઋષભદેવ ને છેલ્લા મહાવીર છે. મૂર્તિઓને ઓળખવાના લંછન (ચિહ્ન) નીચે મુજબ છે:—

- (૧) ઋષભદેવ.....વૃષભ
- (૨) અજિતનાથ.....હાથી
- (૩) સંભવનાથ.....ઘોડો
- (૪) અભિનંદન.....કપિ
- (૫) સુમતિનાથ.....કૌંચ
- (૬) પદ્મપ્રભુ.....પદ્મ
- (૭) સુપાર્શ્વનાથ.....સાથીઓ
- (૮) ચંદ્રપ્રભુ.....ચંદ્ર
- (૯) સુવિધિનાથ.....મગર
- (૧૦) શીતળનાથ.....શ્રીવત્સ (સાથીઓ)
- (૧૧) શ્રેયાંસનાથ.....ગેડો
- (૧૨) વાસુપૂજ્ય.....મહિષ
- (૧૩) વિમળનાથ.....સૂર
- (૧૪) અનંતનાથ.....શકરો (બાળ)
- (૧૫) ધર્મનાથ.....વજ્ર
- (૧૬) શાંતિનાથ.....મૃગ
- (૧૭) કુંથુનાથ.....ઓકડો
- (૧૮) અરનાથ.....નંદાવર્ત (સાથીઓ)
- (૧૯) મલ્લિનાથ.....કુંભ
- (૨૦) મુનિસુપ્રત.....કચ્છપ (કાચઓ)
- (૨૧) નમિનાથ.....નીલકમળ
- (૨૨) નેમનઃથ.....શંખ
- (૨૩) પાર્શ્વનાથ.....સાપ
- (૨૪) મહાવીર સ્વામી.....સિંહ

આ બધામાં કેવળ પાર્શ્વનાથને માથે નાગની ફણાઓ હોય છે જેની સંખ્યા હજાર સુધી હોય છે.

કૈવલ્યપદ પામ્યા સિવાયની બીજી મૂર્તિઓ પૂજ્ય નથી એટલે તીર્થંકરોની બીજી મુદ્રામાં પ્રતિમાઓ જણાતી નથી. પણ તે દરેક તીર્થંકરના ભક્ત એક યક્ષ ને યક્ષિણી હોય છે જેના અનેક પ્રકારના સ્વરૂપવાળી મૂર્તિઓ નિર્માણ થઈ છે. નિર્વાણુકલિકા નામના ગ્રંથમાં એ બધાનું યથાર્થ વર્ણન આપેલું છે.

આ ઉપરાંત મહાવીરસ્વામીના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ તથા ઈંદ્ર-ઈંદ્રાણી અને બાહુબલિ વગેરેની મૂર્તિઓ પણ રચાયેલી જણાય છે જે સહેલાઈથી ઓળખાય છે. ગૌતમસ્વામી પદ્માસન ઉપરથી, ઈંદ્ર-ઈંદ્રાણી તેમની બેસવાની રીત ઉપરથી તેમજ આસન ઉપરથી અને બાહુબલિ પોતાને વીંટાયેલી વેલોથી.

ઈંદ્રસભા: ગુફા નં. ૩૩

આ ગુફા નાની છતાં અત્યંત મનોહર ને સુંદર કાતરણીવાળી છે. ધલુરાની શ્રેષ્ઠ ગુફાઓમાં તેની ગણના થાય છે. અહીં ચિત્રના થોડા અવશેષ પણ નજરે પડે છે. એટલે એક વખત તે બધી રીતે ખુબ સુશોભિત હશે. અહીં દેવલોકના રાજા ઈન્દ્ર તથા તેની પત્ની ઈંદ્રાણીનાં પુતળાં ઘણાંજ સુંદર છે. ઈન્દ્ર વડ નીચે હાથી પર બેઠેલ છે. ઈન્દ્રાણી આંખા નીચે સિંહ ઉપર બેઠેલી છે. તેમનાં પ્રમાણુસર શરીર અને સુડોળ અવયવો એ મૂર્તિઓ જોયાજ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. અહીંનું બધું કામ દ્રાવિડીઅન પદ્ધતિનું છે. સ્થંભો ઝીણી કાતરણીવાળા ને મનોહર છે.

આ ગુફામાં પાર્શ્વનાથ, પ્રભુ મહાવીર, શાંતિનાથ, ગૌતમ ને બાહુબલિની તથા બે દેવીઓની મૂર્તિઓ છે.

એક દેવીએ ડાબા હાથમાં વજ્ર પકડેલું છે. બીજી ને આઠ હાથ છે ને મથૂર પર બેઠેલી છે.

પાર્શ્વનાથ ગુફા નં. ૩૪

આ ગુફામાં પાર્શ્વનાથની પ્રત્યંકમૂર્તિ મૂળ નાયક તરીકે છે જેના મસ્તકપર સાપની સાતફળાઓનું છત્ર છે. સામાન્ય રીતે પાર્શ્વનાથની બધી મૂર્તિઓમાં આવી ઓછીવત્તી ફળાનું છત્ર હોય છે તે તેમના જીવનનો એક અત્યંત ભાવમય પ્રસંગ સૂચવે છે. જ્યારે તેઓ છદ્મસ્થ અવસ્થા (પૂર્ણજ્ઞાન થયા પહેલાંની સ્થિતિ) માં એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ફરતા હતા ત્યારે એક દિવસ સાંજે એક તાપસના આશ્રમ પાસે આવ્યા. રાત્રે તેઓ ચાલતા નહિ, એટલે એક કૂવા પાસે એક વડ નીચે ધ્યાન લગાવીને ઉભા. આ વખતે તેમના પૂર્વભવના એક વૈરીને વેર વાળવા વિચાર થયો તેથી તેણે અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગ કર્યા. સિંહ તથા હાથીના લય બતાવ્યા, રીંછ તથા ચિત્તાના લય બતાવ્યા, સાપ અને વીંછી કરડાવવાના પણ લય બતાવ્યા. પણ એ કશાથી તે પોતાનું ધ્યાન ચૂક્યા નહિ. એટલે એ વૈરીએ—મેઘમાળીએ લય— કર વરસાદનું તોફાન શરૂ કર્યું. આકાશમાં ધનધૌર વાદળાં શરૂ થયાં. કાનને ફેડી નાખે તેવા વાદળાંનો ગડગડાટ થયો. આ તોફાનમાં ઝાડો ઉખડી પડ્યાં. પંખી, જનવરો બિચારો નાશભાગ કરવા મંડ્યાં. પણ ચારે બાજુ જળજળાકાર થતાં તે ક્યાં જાય ? શ્રી પાર્શ્વનાથની ચારે બાજુ પાણી ફરીવળ્યાં. જોતજોતામાં તે ઢીંચણુ સુધી આવ્યાં ને થોડીવારમાં કેડપર પહોંચી બળાસુધી આવ્યાં. છેવટે નાક સુધી પાણી આવ્યું.

પણ તે ધ્યાનમાંથી ડગ્યા નહિ. આ વખતે જેના પર પોતે ઉપકાર કર્યો હતો તેવા ધરણેન્દ્ર નામના નાગરાજને ખબર પડી. તેણે પોતાના ઉપકારનો ખદ્દો વાળવા આ પ્રસંગે સેવા કરવી યોગ્ય ધારી. તેણે નાગનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેમના માથે કણાનું છત્ર રચ્યું. ને બધો ઉપસર્ગ દૂર થતાં સુધી તે એજ હાલતમાં રહ્યો. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે આ વખતે પણ શ્રી પાર્શ્વનાથનું મન તો ધ્યાનમાં જ મગ્ન હતું. તેમને મેઘમાળી તરફ ક્રોધ ન હતો કે ધરણેન્દ્ર તરફ રાગ ન હતો. સમભાવથી ભરપૂર મહાત્માઓનાં ચિત્ત એવાં જ હોય છે.

આ મૂર્તિના સિંહાસન નીચે લેખ છે જે ઈ. સ. ૧૨૩૪-૩૫ માં લખાયેલો છે. ડો. બુલ્હરે તેનું નીચે પ્રમાણે ભાષાંતર કર્યું છે:—

Hail ! In the year 1156 of the famous Saka era in the year (of the Brihaspati cycle) called Jaya.

In Shri (Vardhanapura) was born Ranugi.....his son (was) Galugi, (the latter's wife) Svarna, (dear) to the world.

2 From those two sprang four sons, Chakresvara and the rest. Chakresvara was chief among them, excelling through the virtue of liberality.

3 He gave on the hill that is frequented by Charanas a monument of

Parsvanath, and by (this act of) liberality (he made) an oblation of his Karma.*

4 Many huge images of the Lordly Jinas he made, and converted the Charanadri thereby into a holy tirtha just as Bharata (made) mount Kailas (a tirth.)

5 The unique image of faith, of firm and pure convictions, kind, constant to his faithful wife, resembling to the tree of paradise (in liberality), Chakresvara becomes a protector of the pure faith, Vasudeva. *Quod felix faustumque sit !*
Phalguna 3, wednesday.

બીજી પણ આ મંદિરમાં ઘણી મૂર્તિઓ છે જે જોતાં સંસારનાં આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી તપેલાં મન શાંત થાય છે.

પ્રિય વાંચક ! આ શિષ્યધામના દર્શનનો લાભ ગમે તે ભોજે પણ જીવંતીમાં એક વખત લેવો જોઈએ એમ તને નથી લાગતું ?

* i. e., destroyed his Karma, which bound him to the Samsar.

કુદરત અને કળાધામમાં

‘ધલુરાનાં ગુફામંદિરો’ એ ઉપર
એ પ્રકરણો જ માત્ર છે. એવું જ
કળાધામનું વર્ણન જો વાંચવું હો
રાતના કુમારોએ પગસ્તે ચાલીને

માઇલનો સાહસભર્યો પ્રવાસ જાણવો હોય તો
આ પુસ્તક જરૂર વાંચો. તેમાં ડાંગનાં જંગલો,
ત્યાંના બીણોનું શુવન-દર્શન, સપ્તશૃંગના
શિખર પર, નાસિક, દોલતાપાદ, ધલુરાનાં ગુફા-
મંદિરો, કળાધામ અજન્તા, ઓંકારેશ્વર, ધારા-
ક્ષેત્ર વગેરે સ્થળોની હકીકત છે. કાકાસાહેબ
કાલેલકરે એની મનનીય પ્રસ્તાવના લખી છે.

III

આખા પુસ્તકનું ગેટ-અપ અત્યંત મનોહર છે.
ઉંચા ફેધરવેટ કાગળનાં ૨૦૦ પૃષ્ઠ, પ્રવાસનો
નકશો તથા બીજાં અગિયાર ચિત્રો, પાકું પુંકું
ને આર્ટ પેપરનું કળામય રેપર છતાં કિંમત
રૂ. દોઢ. (વી.પી. પોસ્ટના પાંચ આના વધારે)

III

આજે જ મંગાવીને વાંચવાનો લાલ લ્યો.

ધીરજલાલ ટો. શાહ : રાયપુર, હવેલીની પોળ : અમદાવાદ